

ТЕКЕШОВА МИРГУЛ

КЫРГЫЗ-КАЗАК АДАБИЙ БАЙЛАНЫШЫНЫН ЖАҢЫ ЭТАБЫ

(Ч.Айтматов жана М.Шаханов)

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Эл аралык мамилелер жана Чыгыш таануу факультети

ТЕКЕШОВА М.Б.

**КЫРГЫЗ-КАЗАК
АДАБИЙ
БАЙЛАНЫШЫНЫН
ЖАҢЫ ЭТАБЫ**

(Ч.АЙТМАТОВ жана М.ШАХАНОВ)

**БИШКЕК
«УЛУУ ТООЛОР» – 2017**

УДК 821.51.0

ББК 83.3

Т 30

**Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы-
нын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды**

Жооптуу редактор: – академик А.А.Акматалиев

Рецензенттер:

Р.А. Бейбутова – профессор;

А.К.Кадырманбетова – филология илимдеринин доктору

Текешова М.Б.

**Т 30 Кыргыз-казак адабий байланышынын жа-
ны этабы: (Ч.Айтматов жана М.Шаханов). –
Б.: «Улуу тоолор», 2017. – 140 б.**

ISBN 978-9967-470-72-9

**Китепте кыргыз-казак өнөрпоздорунун чыгармачы-
лык байланыштары каралат. Эки элдин адабий-маданий
алака-катнаштарына кызыккан жалпы окурмандарга, тие-
шелүү факультеттердин студенттерине арналат.**

Т 4603020100-17

УДК 821.51.0

ББК 83.3

ISBN 978-9967-470-72-9

© Текешова М.Б., 2017

КЫРГЫЗ-КАЗАК АДАБИЙ БАЙЛАНЫШЫ

*«Кыргыз үчүн өрттөнөт
Казак үчүн күйгөндөр»*

Кадыр Мырзалиев

Эки элдин эзелтеден эшиктеш отуруп, эгиздин түгөйлөрүндөй эриш-аркак көчүп-конуп, Эгем-Теңирден энчисине тийген Ала-Тоо, кең талааны ээлеп, сен-мен билбей мамыр-жумур жашап келишкендигине тарых өзү күбө.

Уруу-уруунун төбөлдөрүнүн куру намыска алдырган бу күндөрдө да боордош бир туугандыктын, достуктун антын аттап кеткендердей бир убакта бир-бирине кол көтөрүшсө да, бирок жазыксыз журттун жаны-каны ар дайым бир-бирине тартып, калың калк кек сактабай, эски кааданы бузбай бир-бирин кадырлап, кастарлагандан жазбаган.

Айрыкча биринин башына каран күн түшкөндө экинчиси тынч жата албай жегени желим, ичкени ирим болуп, көмөккө келип этектен-жеңден алып, бир-биринен жардамын аяган эмес. Муну алыска барбай эле кече кенеш өкмөтүнүн сонку жылдарында Казакстанда болуп өткөн тарыхый мааниси чон «Желтоксан»¹ окуясынан көрсөк болот:

«Көтөрүлүш күндөрү мен казак жаштары менен бирге аянтта жүрдүм. Жүрөктүн үшүн алган окуя-

¹ Декабрь айында казак жаштарынын эркиндик үчүн болгон көтөрүлүшү.

лар болуп жатты. Ошондо «Кыргыздар келатат» деген сөз казактарга бир топ демөөр болгон. Менин элчи болуп, ушундай кептерди айтып отурушум көптөргө жакпас. Бирок акыйкатты айтпай коюу чоң күнөө... ...Алматы окуялары элибиздин биримдигин дагы бир ирет сынап койду бейм»¹ – дейт залкар жазуучу, улуу инсан Мухтар Ауэзовдун уулу Мурат Ауэзов.

Ооба, кыргыз-казактын «кыйышпастыгы далай кыйырларда сыналып», эски каадасынан жазбай келүүдө. Бир боорунун башына мүшкүл иш түшүп турганда кыргыздын карап жатып алышы мүмкүн эмес эле, анткени, анын акыл-эси менен туюмуна түбөлүк ыроолоп алган жакындык сезими кыргыздын бүткөн боюн өзүнө багынтып, табыгый туюм менен оор күнгө туш болгон тууганынын жанында болууга үндөөр эле.

«Сагынышып бир-бирин агалаган,
Сенден бөлөк менде жок жакын адам.
Экөөбүзгө Ала-Тоо сая болуп,
Экөөбүздү бир канжар жаралаган,
Экөөбүздө бир өрүш – кутман талаам»² –

демекчи бир-бирине жөлөк-таяк болушуп, бирин экинчиси караан тутуп, кадимки боордоштуктун касиети жоголбой, муундан-муунга өтүп, уланып келе жатат.

Тоонун көркүн талаа ачып, талаанын көркүн тоо ачып бирин-бири толуктап, кыргыз-казак аалам кучагында ажырагыз биримдикте турушат. Окумуштуу, адабиятчы Мурат Ауэзов айткандай: «Кең мей-

¹ «Кыргызстан маданияты», 1995. № 5. 30-март.

² Оңгарсынова Ф. «Кыргыз, казак өзүмдүн кош карегим.» «Кыргызстан маданияты», 1989. № 32. (Кыргызчалаган Тургуналы Молдобаев.)

кин талаа өрүш тартып улуу тоого айланып кеткен сыяктуу эле, кыргыз менен казакты эки бөлүү эч качан мүмкүн эмес. Тоо-талаага, талаа-тоого сиңип кеткендей казак менен кыргыз кылымдап дили, руху сиңишкен эл»¹

Чындыгында жашоо-шарт, каада-салт, үрп-адаттан тартып, тилибиздин окшоштугу баш болуп, акын Сүйүнбай Эралиев айткандай: «Бир ырдын эки сабындай//өмүрлөр окшош биздеги» – демекчимин.

Кыргыз-казак байланышын ар убак болуп келген, ошондой эле, улантыла бермекчи деп айтууга болот. Анткени, эки элдин байланышы кылымдардан бери келе жаткан кандаш, тамырлаш байланыш аны эч нерсе менен жок кылып, үзүп жиберүүгө мүмкүн эмес. Бул байланыш – эки элдин бир-бирине болгон табигый тартылуусунан жасалма жагынуусуз, жаратылышынан оргуштаган туугандык сезимдин негизине таянган байланыш. «Кыргыз-казак бир тууган» – деген кеп бекер айтылбагандай бул сөздү тастыктап эки эл бир туугандыгынан жазбай келүүдө.

«Көйкөлүп өссө эгин чөп,
Көркү экен эгин талаанын.
Сыйлашпай кетсең жат болот,
Сыр билги жакын адамың»² –

демекчи кыргыз-казак катташын үзбөй эски каада-ны улантып келе жатат.

Адабий байланыштын негизин түзгөн эки элдин оозеки чыгармачылыгына көңүл бурсак, анда орток мураска айланган көркөм дөөлөттөрдү көрүүгө болот. Эгиз элдин дүйнө таанымы, жашоо образы, салты менен жөрөлгөсү бир-бирине окшош болгондук-

¹ «Кыргызстан маданияты». 1995. № 5 30-матр.

² Женижок. Накыл кеп. – Бишкек, 2006. 106-бет.

тан алардын ыйык тутканы, сыймыктанганы, деги эле эл жараткан руханий байлыгы да окшош болушу табигый нерсе эле. Араларында чек араны билбеген эки элдин тили менен түшүнүктөрүнүн окшоштугу дагы биринде болгон оозеки адабияттын үлгүсүн экинчиси кабылдап, аны өз же бөтөн дебей сиңирип алып турушуна негиз болгон. Мындай көрүнүш алардын турмуш-тирчилигинин окшоштугунун, бир-биринин арасындагы жакындыктын, жат санабагандыктын белгиси эле. Ушундан улам «Эр Төштүк», «Жейренче чечен», «Алдаркөсө», «Асан кайгы», ж.б көптөгөн уламыштар, жөө жомоктор, элдик ырлардын түрлөрү, макал-лакаптар айрым айрымачылыктарын эске албаганда көбүн эсе окшош айтылат. Тематикасы, негизги идеясы жагынан үндөш туундулар да бар. Маселен, изилдөөчүлөр казактардын «Козукөрпөш Баянсулуу», «Кыз Жибек» өңдүү эпосторун кыргыздын «Аксаткын менен Кулмырза», «Олжобай менен Кишимжан» сыяктуу эпосторуна идеялык, көркөмдүк жагынан окшоштурушат. Адабиятчы А. Акматалиев бул тууралуу мындай дейт: «Кыргыз-казак элдеринин маданий байлыктары өтө катар өтүшүп, терең тамыр жайган. Айтылуу «Манас», «Эр Төштүк», «Курманбек» дастандары казактарга кандай жакын сезилсе, «Эр Таргын», «Кыз Жибек», «Кабланды» кыргыздардын сүйүктүү чыгармаларынан. Кыргыз элинин баатырдык эпостору «Курманбек», «Жаныш Байыш» менен казактын «Кабланды», «Алпамыш» дастандарынын сюжеттик мотивдердин, образдар системасынын окшоштуктарын оной эле көрүүгө болот. ...Кээ бир чыгармаларда эки элдин өкүлдөрүнөн катышкан каармандар да жолугат»¹. Айрым учурларда бир элдин эпосунда

¹ Акматалиев А. Чынгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы. – Ф., 1981. 5-бет.

экичи боордошунун өкүлү негизги каармындардын бири болуп калганына да күбө болобуз. Маселен, изилдөөчү Р. Мылтыкбаев өз эмгегинде төмөндөгүнү белгилеген: «Главный герой казахского эпоса «Эр Таргын» был кыргызом. Он казахскую землю защищал от врагов, как свою родную землю»¹. Арабыздагы жакындыкты чынаган эки элдин ичинен чыгып турган, калктын каймактары, чыгаан уул-кыздары болуп келген. «Башканы коюп Манасты айт» – дегендей «кыргыз элинин бүтүндөй энциклопедиясына» айланган тарыхы менен тамырынын уюткусу болгон «Манас» эпосунда да кыргыз менен казактын туугандыгы, жакындыгы өзүнүн табигыйлыгы менен келип, «кыргыздын руханий дөөлөтүнүн туу чокусу» атанган дастандын толук кандуулугун бийиктиги менен терендигин, кенендигин дагы бир ирет тастыктап турат.

Эл башына оор күн түшүп турганда жоого беттеп чыккан баатырлардын эрдиктери өтө маанилүү. Эрдиги менен айкөлдүгү, достукка бектиги менен айрымаланган Манас баатырдын элди душмандан коргоодо «үзүлгөндү улап, чачылганды жыйнаганы» баатырлардын башын бириктирип, күч топтогону боордош элдердин болочогу үчүн кылган эң чоң эрдиги болуп эсептелмекчи. Жанына алып, ээрчитип жүргөн кырк чоросунун да боордош ар кайсы уруулардан келип куралып, ар кимиси өз элинин өкүлү катары «Манас» баатырдын тегерегинде жүрүп, максат менен күчтөрүн бир жерге топтоп, ошону менен бирге эл достугун, биримдигин даңазалаган дейт изилдөөчүлөр. Маселен: Сакен Өмүр өз иликтөөсүндө Жусуп Мамайдын варианты боюнча карап чыгып

¹ Мылтыкбаев Р. Из истории развития дружбы киргизского и казахского народа в период строительства социализма. – Ф.: Кыргызстан, 1968. 25-бет.

«Манас» эпосундагы эл достугу жөнүндө»¹ – деген жазуусунда Манас баатыр менен байланышта болгон уруу, элдер, белгилүү каармандар жөнүндө сөз кылып келип, айрыкча чоролордун ар уруудан келген эрлер экендигине көңүл бурат:

«Кара ногой Манжиги,

 Бообек, Шаабек, Шүкүрү,
 Аргындын Каракожосу,
 Казактардын Борончу,
 Каракалпак Турнасы...» –

деп башка дагы уруу аттарын, эр аттарын берет. Мында дагы аргын, ногой, үйсүн, урууларынан эрлер, казак калкынан Борончу аттуу чоронун болгону көргөзүлүп олтурат. Андан башка хандар, баатырлар чогу жүрүшүп, баштарын бириктирип, эл тагдырын биргелешип чечишкен. Мына ошол башы бириккен баатырлардын арасында «Казактардын кан Көкчө» болгон. Каблан Манас менен Эр Көкчөнүн туугандык достук, байланышын эки элдин орток акыны Мухтар Шаханов өзү баш болуп «Манас» эпосунун жазуучу Кенеш Жусупов кара сөз түрүндө жазып чыккан нускасын казак тилине которуп (жазуучу Рахымжан Отарбаев менен бирге) ал китептин баш сөзүндө эки элдин эзелки биримдигин белгилөө менен бирге жогорудагы баатырлардын баянынан да сөз кылып өтөт: «Манас отуз эки жашында Алтайды мекендеген кыргыздардын калың көчүн баштап Ала-Тоого көчкөндө, көчтүн оң канатын баш-

¹ Сакен Өмүр. «Манас» эпосундагы эл достугу жөнүндө. // «Манас» эпосу жөнүндө, (Илимий иликтөөлөр жана макалалар). – Бишкек, 1994. 13–25-бет.

тап Эр Көкчө кележатты. Чоң казатка аттанганда Манастын жанынан дагы казак досу көрүнөт»¹ – деп акын белгилүү Манасчы Сагынбай Орозбаковдун нускасынан төмөндөгү саптар менен тастыктайт:

«Сары-Арканы жайлаган,
Сан казагын айдаган,

.....
Айдархан уулу Эр Көкчө,
Көкчөнүн колу көрүндү,
Шаң менен аскер көмүлдү,
Өзөнгө сыйбай буркурап,
Өзүң көргөн көп казак,
Өлөнүн айтып чуркурап,
Баатыр Көкчө келгени,
Аттан түшүп Манаска
Ал да салам бергени...» ~

деген саптар казак элинин баатыры Көкчөнүн да бир-гелешип жоонун жолун тосууга катышкандыгын, тууган башына түшкөндү өз башына түшкөндөй көрүп келип, калдайган калың колу менен тууган элге дем, күч кошконун байкоого болот. Акын Мухтар Шахановдун сөзү менен айтканда; «...Кылымдарга даназа кылып айтып жүрө турган улуу боордоштукка баш ийбөөгө арга жок» – демекчибиз. Бул ойубузду «Манас» дастанынан сан миң кылым өткөндөн кийинки акыныбыз Байдылда Сарыноевдин ыры тастыктап турат:

« Кең талаадай кең пейилдүү тууганым,
Келчи бери, мойундашып жыргайын!
Сөз менен сөз, төш менен төш ширешкен,
Сөзүм менен, төшүм менен сыйлайын.

¹ Шаханов М., Отарбаев Р. Манас: (Элдик пен эрлик эпосу). – Алматы, 1995. 8-бет.

Сен Көкчөдөй... кучагыма сыйбагын,
Мен Манастай... кучагыңа сыйбаймын!»¹

«Эпостун көрсөтүүсүнө караганда Алтайдан батышка мекен ооштуруу кыргыз эли менен бирге казак тайпалары үчүн да чоң маселе болгон жана алар бул маселени баш кошуп биригип чечишет. ...Алтайдагы найман², аргын³ баатырлары кыргыз баатырлары менен бирге конуш издөөгө аттанышат. Белгилүү Эр Көкчө Жети-Суу жерин көргөндө: «Жети-Суу жердин төрөсү, атынын жеми күрүчтөн», «Каркыраны көргөндө ат үстү жүрүп семирдик»⁴, – деп, эгиздин сыңарындай боордош элдин тарыхына кайрылып айтылуу мин жылдык «Манас» эпосунан кыргыз-казактын туугандык байланышынын казак окумуштуусу Мамбет Койгелдинов дагы бир ирет далилдеп олтурат.

Жогоруда аты аталган уруулар бир убакта бирге жүрүшүп, бирге жоо куушуп, жылкы сүрүшкөн. Баатырлары бир максатка бел байлап, элин жоодон гана коруп тим болбостон жайлуу конуштун да камын жеп, калың элдин кашында, көч башында жүрүшкөнү байкалат. Ошондон улам эпосто Манастын уулу Семетейге акылман эне Каныкей ата конушунун кайсыл жер экендигин айтып бергенде бекеринен төмөндөгү саптар айтылбаса керек: «Аргын, кыргыз аралаш – Элдин жайын айтайын,» болбосо, «Аргын, кыргыз аралаш – эли сонун кыргыздын, Жылгындуу Кең-Кол, кең Талас, Жери сонун кыргыз-

¹ Сарногоев Б. Мухтар Шахановго. //Кыргызстан маданияты, 1995. № 16.

² Найман – этноним. «Манас» энциклопедиясы, 121-бет.

³ Аргын – этноним. Азыркы учурда казактардын орто жүз курамынын ичиндеги эн ири уруусу. Көрсөтүлгөн энциклопедия, 97-бет.

⁴ Койгелдинов М. «Манас» жана эгиз элдин тарыхы. //Кыргызстан маданияты, 1989. № 1. 5-январь,

дын» – мына бул саптар да аргын уруусу менен биримдикте болуп келгендигибизден кабар берет.

Демек, биздин элдердин достугунун, туугандыгынын мезгил менен убакыт билбей тереңге сиңген тарыхтын катмарларында калган ооздон-оозго, урпактан-урпакка өтүп келгендигинин таасын күбөсү катары «Манас» эпосу эки элдин баатыры менен баатыры, чоросу менен чоросу жанаша жүрүп, жоодон элди коргогонун биримдик менен байланыштын туу чокусун көргөзүп турат.

«Манас» эпосуна кайрылуубуздун дагы бир өзгөчө мааниси бар. Анткени, казак менен кыргыздын байланышы, эпостун бай тарыхый негизи казак окумуштууларынын да көңүлүн өзүнө бурган. Ары дили, тили тектеш эл болуп коңшулаш отурганыбыздан, эки элге бирдей кызмат кылган, араны бөлүп айры карабаган атуулдар болгон. Айрыкча «Манас» эпосунун кагаз бетине түшүрүлүп, дүйнөлүк илимпоздордун илимий чөңгелине түшүшүнө тикелей катышы бар деп билинген агартуучу, казак элинин чыгаан илимпоздорунун бири Чокан Чыңгызович Валиханов болгон. Ал 1856-жылы кыргыз жергесине илимий саякат менен келип, Ысык-Көлдө болуп, Каркыра, Текес, Түп, Жыргалаң өздөрдүн бойлото жердеген кыргыз айылдарын кыдырып, ошол жерден «Көкөтөйдүн ашын» кагаз бетине түшүрүп кеткен. Чокан Валихановдун «Манас» эпосун изилдөө тарыхын, окумуштуунун эпоско болгон мамилесин таасын чагылдыргын казак окумуштуусу Элкей Маргулан өзүнүн «Шокан және «Манас» деген эмгегинде Ч. Валихановдун «Манас» эпосуна болгон кызыгуусунун кыргыз жергесине келгенге чейин эле болгондугун, кыргыз айылдарын кыдырып өз көзү менен көрүп, өз кулагы менен укканга чейин эле ал эпос жөнүндө кабардар болуп жүрүп, жаш илимпоздун ушундай эпосту жараткан эл-жерди көрүүгө бол-

гон көксөөсү артып келгендигин баса көрсөткөн. Айрыкча, окумуштуунун «Манас» эпосунан тышкары кыргыздардын ар кыл оозеки чыгармаларынан кабар берген башка да эмгектери бар экендигин айтып өтөт. Маселен, Элкей Маргулан өз сөзүндө төмөндөгүлөрдү билдирет: «Аныгын айтканда, Чоканга тиешелүү дептерлердин кээ бирдери азыркы убакта да табылууда. Ошол табылган дептерлер «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү менен кошо бир мезгилде жазылган. Ал дептерлердин бирөөсү Чокандын өз кол жазмасы менен түзүлгөн. Анын мазмуну бүтүндөй кыргыз калкынын миф, жомок, аңыз-аңгемелерине арналган»¹ – дейт изилдөөчү. Мындан биз окумуштуу Чокан Валихановдун кыргыз элине өзгөчө маани бергендигин, элдик оозеки чыгармаларга өтө кызыккандыгын көрүп олтурабыз. Анын кыргыз элинин руханий байлыгына болгон кылдат мамилеси албетте, казак элинин өзүнөн кийинки илимпоз окумуштууларына үлгү болгон. Бул жаатта улуу жазуучу Мухтар Ауэзовдун ысымын атап, эмгегин белгилеп кетүү парзыбыз деп ойлойм. Анткени, Чокан Валихановдон кийинки зор эмгекти, адилет сөздү так ушул кишинин өзү жазып, айтып чыккан. «Ал «Манас» эпосу менен отузунчу жылдардын башында таанышып, ал жөнүндө «Киргизский героический эпос – «Манас» деген көлөмдүү изилдөөсүн жазган»². Айрыкча, бул изилдөөдө анын өзүнүн эскерүүсү да берилгендигин көрсөтөт. Ал эмгекте улуу инсан төмөндөгүлөрдү эскерет: «Мен «Манас» эпосу тууралуу эмгегимди 1935-жылы жазып, 1937-жылы дагы толуктоолорду киргиздим... 1944-жылы кайрадан сын көз менен карап чыгып, тил-адабият институтуна

¹ Маргулан Элкей. Шохан және «Манас». – Алматы, 1971. 12-бет.

² Шаханов М., Отарбаев Р. «Манас» (Элдик пен эрлик эпосу). – Алматы, 1995. 12-бет.

тапшырдым» – деген окумуштуунун, замананын кырдаалына карабай, так ошол эмгектер чыпкаланып, сүзгүчтөн өтпөй калганы суракка тартылып, анча-мынчалар калем кармоого даабай калган учурда жазып, керт башынын коркунучта тургандыгына карабастан эпосту изилдегендигин акын М. Шаханов баса көргөзүп олтурат. «Манас» эпосунун тагдырына балта чабылып «эскичил», «бай-манапты даңазалайт» деген акылга сыйбас жалаа менен кеңеш өкмөтү өзүнүн саясий жоболоруна жат көрүнүш деп таап, ансызда улуттук руханий байлыктын көрөңгөсүнөн өксүп калган элдин оозунан эпосту да жулуп аларда Мухтар Ауэзов калыс сөзүн айтып сактап калганына жазуучу Чыңгыз Айтматов өзү күбө болгон. Ал окуяны жазуучу мындайча эскерет: «– Манаста таза айрыла турган болдук го, – деп журттан таза айла кетип, түңүлгөн кезде трибунага шартшурт басып, касиетинден айланайын, Ауэзов чыга калбасы. – Манаста бай-манапты мактаган жери бар чыгар. Бирок бул бүткүл бир калктын элдиги менен эрдигинин, руханий байлыгы менен улуу маданиятынын урпактан урпакка оозеки поэзия тилинде жатка айтылып, уланып келе жаткан көркөмдүккө ширелген тарыхы го. Эмесе, кыргыз калкынын өмүрүнөн Манасты ажыратуу – бул бүткүл бир улуттун тилин кесүү менен барабар эмеспи? Бөрк ал десе баш алууга умтулган алабарман адатыбыздан качан арылаар экенбиз? – деп саамга токтолуп Боровковго карай берди эле, тигил моюнун ичине каткан күрп тооктой башын салып калды»¹ – дейт заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов.

Мухтар Ауэзов «Манас» эпосун сактап калуу менен андагы Каблан Манасты, Эр Көкчөнү, Карако-

¹ Ч. Айтматов, М. Шаханов. Аскада калган аңчынын ыйы. (Кылым кыйрындагы сыр ачуу) 55-бет.

жону, Кошой менен Көкөтөйдү, акылман карыя Бакайды ж.б. гана сактап калбастан эң башкысы ал кыргыз менен казактын бир туугандыгын, боордоштугун дагы бир ирет тастыктап, эски кааданы байыркы биримдикти сактап калганын баса белгилеп айта кетишибиз абзел. Улуу даанышман Мухтар Ауэзов албетте, Манастын улуулугун андагы тереңдикти, маани мазмунун улуттун түбөлүк кенчи, бүтпөгөн руханий азыгы экендигин андап түшүнгөн. Анын «Манас» эпосун сактап калуусундагы башкы максаты эпостогу боордоштук, эл достугу, биримдиги, бир бирине жөлөк-таяк болуу сыяктуу эң бир сонун эл аралык мамилелердин куюлушкан көркөмдүк менен берилиши; ансыз да өткөнүн унутуп бара жаткан келечек муун үчүн эң эле зарыл азык болоорун да кыраакы киши сезип туйса керек.

«Бардык элдердин достугу жеке адамдардын байланышынан башталат» – деп акын Мухтар Шаханов кайра-кайра бекер кайталабаган чыгар. Анын сыңарындай, ар убак элдин таламын талашкан, оймүдөөсүн түшүнгөн азаматтардын үлгүлүү иш-аракеттери мына ушинтип калдайган калктын ар бир атуулунун жүрөгүн жибитип боордошук, бир туугандык сезимдерин очогуна от коюп, байланыштын учугун улап, келе берет тура. Азыр да улуу инсан Ауэзовдун «Манас» эпосуна, кыргыз адабиятынын алгачкы түптөөчүлөрү болгон акын-жазуучуларыбызга, айрыкча залкар калемгер Чыңгыз Айтматовго кылган агалык ак ниеттүү иши менен көптөгөн кыргыз-казак жаштарына үлгү болуп, келечек муундардын жүрөгүнө учкун салып, жалынга айланышына себепкер болгонун жашыра албайбыз. Өзгөчө Ауэзовдун аалам алкагындагы жазуучубуз Чыңгыз Айтматовго тийгизген таасири чоң болгон. Анын жазуучулук өнөрүнүн өсүшүнө, чыгармаларынын туура бааланышына, адабий чөйрөдө өз ордун табышына

көп учурда көмөктү болгону белгилүү. Жазуучунун өзүнүн эскерүүлөрү ошондой эле адабиятчылардын белгилегендери буга таасын далил.

Маселен: өз эмгегинде адабиятчы Л. Үкүбаева мындай дейт: «Башканы мындай койгондо да биз иликтөөгө алып отурган Ч. Айтматовдун чыгармачылык ийгилигине казак адабиятынын, анын ичинде казак элинин улуу жазуучусу М. О. Ауэзовдун да чыгармачылык, инсандык таасирин төгүндөп болбос»¹. Жазуучунун чыгармачылыгында чындыгында эле М. Ауэзов өзгөчө орунду ээлегенин анын өзүнүн эскерүүсүнөн да көрсөк болот: «Алигиче эсимде «Жамийла» жарыяланары менен «Литературная газета» Ауэзовдун чакан, чакан да болсо өтө бир ылым санагандык менен жазылгын макаласын басты. Тунгуч чыгармам басылганда мындай кубанбаган чыгармын. Ушуну менен бирге улуу устаттын алдындагы чоң жоопкерчиликти да сезгендей болдум. Жалпысынан Ауэзов менин өз дараметиме деген ишенимди бекемдеди. Көп өтпөй Союздук басылмада «Бото көз булак» деген көлөмдүү аңгемем жарыяланар замат Мухандын Алма-Атадан жиберген: «Чынгыз, чыгарманды окуп чыктым. Өтө жакты. Кубанычтуумун. Ушу басыгындан жазба!» деген телеграммасын алдым. Архивимде алигиче таберик катары сактап жүрөм»² – дейт жазуучу. Албетте, бул эскерүүдөн устаттын канчалык денгээлде жазуучу үчүн маанилүү, таасирдүү болгонун баамдасак болот. Телчигип келе жаткан жаш жазуучу үчүн Ауэзовдун агалык колдоосу, өзүнүн көрөгөчтүгү, баамчылдыгы менен үйрөнчүк калемгерден келечектин улуу жазуучусун көрүп, анын андан ары өсүп кетишине, жетили-

¹ Үкүбаева Л. Чынгыз Айтматов: Эстетика жана улуттук негиз. – Бишкек, 2004. 22–23-бет.

² Айтматов Ч., Шаханов М. Аскада калган анчынын ыйы, (Кылым кыйрындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 60-бет.

шине өбөлгө түзүп кеп-кеңешин бериши анын адамдык касиетинин жогорулугун айгинелеп турат.

Убаганда улуу устат жалгыз гана Ч. Айтматовго эмес, андан бир кыйла мурунураак чыгармачылыктын чыйырына келип кошулган кыргыз калемгерлери менен да арасы алыс болбой, кабардар болуп келгенин, алардын чыгармалары менен байма-бай таанышып, устат катары кеңешин берип, жазма адабияттын жолуна жаны түшкөн боордошторго тажыйбайлуу дос-туугандык кылып, кайдыгер карабастан көңүлүнүн чордонунда эки элдин тең адабий, маданий өнүгүүсүнө көз салып келген. Адабиятчы А. Акматалиев өз эмгегинде М. Ауэзовдун кыргыз профессионал адабиятыбыздын калыптануу жана өнүгүү процесстерин изилдөөгө да кызыккандыгын билдирип, анын алгачкы муундун өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына көңүл буруп, баалуу кеңештерин айтып тургандыгын белгилейт. Айрыкча; «Т. Сыдыкбековдун, А. Токомбаевдин, М. Элебаевдин, Ж. Бөкөнбаевдин, Т. Үмөталиевдин чыгармачылыгына; алардын ийгиликтери менен кемчиликтерин белгилеп достук байланышта болгон»¹ – деп көргөзгөн. Муну акын жазуучуларыбыздын өздөрү да тастыкташкан. Кээ бирлери анын жазуучулук чеберчилигинен, чыгармаларынын көркөмдүк деңгээлинен таасирленишкен.

«Аккан арыктан суу агат» демекчи азын-оолак артка чегине турган болсок, баатырлары эриш-аркак жүргөн эгиз элдин, балбандары, эл көңүлүн эргиткен булбулдары, эл бийлеген көч башы билермандары, сөз кадырын түшүнгөн чечендери жарыша катар жүрүшкөн. «Адабий байланыштын тарыхын изилдөөнүн илим, практика үчүн мааниси чоң. Ант-

¹ Акматалиев А. Чынгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы. – Ф., 1981, 22-бет.

кени ар кандай кубулушту далилдөө үчүн анын тарыхын билбей туруп, анын азыркы жана келечектеги тагдырын билүү мүмкүн эмес»¹ – деп адабиятчы А.Акматалиев белгилегендей өткөнүбүзгө көз чаптырбай туруп азыркы менен келечектен сөз кылалбайбыз.

Эр Көкчө менен Эр Манастын жолун улантып, эки элдин атагы далайга кеткен далысы жер жыттабаган Кажымукан менен Кожомкул балбандары кезинде эл канчалык кызыкка батмак болуп, экөөнүн күрөштүрмөк болушса да «... бир баштын эки көзүндөй боордош эгиз элдин балбаныбыз. Сиз – ага, мен – инимин. Бирибиз жыгып макталып, экинчибиз жыгылып тапталып жатканыбыз абийир болбос. Ары бизге меймансыз. Белиңизге жармашсам арбак кечирбес. Байге сиздики болсун!» – деп Кожомкул балбан кезинде кааданы бузбай кеп узатса, буга карап турган казактын балбаны Кажымукан; «– Кантер экен деп сын көз менен карап турдум эле. Көргөн билгениң көп кыргыз элинин ырысына жаралган уул экенсиң. Жылдызың жансын!»² – деп батасын берип, эки балбан күрөшүшкөн эмес экен. Кара күчтүн гана касиетине таянып калбастан, биздин элдердин каны-жанында катарлаш жүргөн көөдөндүн байлыгы дагы бар эмеспи. Тулкү боюна каруу-күчү кандай чогулса аны менен бирге адамдык руханий байлык эч нерсе менен жеңе алгыс, кыйратып тепселөөгө мүмкүн болбогон чыныгы кубат жан дүйнөнүн түпкүрүнө түбөлүк уялап алган. Ал эки элдин эч нерсеге алмаштыргыс, ата-бабадан калган ар бир муундун ар бир кыргыз менен казактын улам кийинки упактарга өткөзүп берип, замандын, турмуш-жагдайдын, ар кандай саясий-эконо-

¹ Ошондо. 5-бет.

² *Айтматов Ч., Шаханов М.* Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 97-бет.

микалык шарттардын тоскоолдугун ашып, улантыла берүүгө тийиш болгон тамырдаштык сезими болмокчу.

«Алыс жолдо алты кырдан чакырган,
Асмандаган ырлары таң атырган.
Күү жаңыртып көзүн мендей ирмеген,
Кыргыз эли, айланайын атыңдан!
Не десениз
Чек ара жок элимде,
Тегимде жок чек ара.
Чек ара жок көңүлдө,
Өмүрдө жок чек ара!»¹ –

деген ыр саптарында көрүлгөндөй чындыгында, бул сындуу эки элдин көңүлүнүн төркүнүнө бир тууган, жакындык сезимдин илебин ыроолоткон эки элдин канчалаган уул-кыздары болду экен. Жакшылык менен жамандык, ысык менен суукта бир-бирин караан туткан эгиз элдин ооздон түшпөй аңыз болуп келе жаткан эки таланттуу уулу Жамбыл менен Токтогулду айтпай кетүүгө болбос. Жамбылдын кезинде кыргыз элинин акын, манасчылары деги эле көркөм сөз өнөрүнүн адамдары менен жолугуп жакын мамиледе болуп жүргөндүгү көпчүлүккө маалым. Айрыкча анын кыргыздын белгилүү комузчу, кыякчысы Мураталы Күрөңкеев менен курбу-курдаш болуп келгендиги айтылып келет. Эки элдин акыны М. Шаханов өз эскерүүсүндө Жамбыл менен Мураталынын өнөр сынашып бири кыргыздын, экинчиси казактын күүлөрүн аткарганын эскерип; «Ошол чертиште Жамбыл кыргыздын он үч, Мураталы болсо казактын он беш күүсүн таасын аткарышканына күбө болушкан карыялар кече күнгө дейре аңыз кы-

¹ *Алимбаев Музафар*. Боордоштук-тагдырлаштык // Кыргызстан маданияты, 1989. № 37.

лып келишти»¹ – дейт. Ортолорундагы байланыш алардын адамдык алакалары менен гана чектелбестен эки талант аны калк аралык достукка айландырып, эл ичинде иш жүзүндө далилдеп беришкен.

Жамбыл акындын өзгөчөлүгү ал кыргыз жергесине утур-утур келип, өз өнөрүн тартуулап, казак элинин белгилүү дастандары «Кыз жибек», «Алпамыш», «Мундук-Зарлыкты, ошол эле, учурда казак жеринде улуу эпос «Манасты» айтып даңазалап жүргөн. Таланты ташкындаган акын Жамбыл эки элдин руханий дөөлөттөрүн жогору баалап, «Сөөгүм казак болсо да, этим кыргыз» – деп өз боюна эки элди бирдей батырып, экөөнүн тең жан байлыгын сиңирип, күүсүн күүдөй, ырын ырдай аткарып келген.

Асыресе анын «тоо булбулу Токтогул» менен болгон байланышы өз доорунда андан кийинки муундарга өрнөк болуп, боордоштуктун дагы бир далили иретинде тарыхта кала берген. Токтогул жазыксыз Сибирге айдалып, муң-зарды көрүп, кишенде жүрүп ак ийилип сынбай, акыры, «айланып туурга конгону» байлоодон качып келе жатып, «Казак жерине келгенде өз элиме, өз жериме келгендей болдум» – деп абактын азабынан айрылганын, азаттыгын, кубанычын ошол боордоштордун арасында бөлүшүп, элдин ага кылган сый-урматы, жакшылыгы, жардамынан улам жетине албай айтып отурганынан күмөн саноого болбойт. Ошол кайтып келе жатканда, тууган элден көргөн жакшылыгын кийин «Казак жергесинде» деген ырга айландырган Токтогул, ошондо, казак-кыргызга белгилүү акын Жамбылга жолуккан. Экөө казак жергесинин көп жерин кыдырып ыр ырдап, өнөрлөрүн тартуулашкан. Оор күндө жолугуп, көп нерсеге ортоктош болгон таланттар

¹ *Айтматов Ч., Шаханов М.* Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 68-бет.

араларында канчалык алыс аралык болсо да, оңтойу келгенде жолугушуп, жакшы мамиледе болуп келишкен. Айрыкча, Жамбыл акындын Чоң Кеминди жайлаган, эл бийлеген Шабдан баатыр менен да жакшы мамиледе болгону маалым. «Жамбыл менен Шабдандын өз ара өтө сыйлашып, акыреттик дос болушканы эки элдин достугунун тарыхый күбөсү»¹ – деп жазуучу Чыңгыз Айтматов өзү белгилегендей мындан, Шабдан баатырдын эки элдин өнөр-поздоруна бирдей карап, деги эле руханий байлыкты баалап, эл достугун жогору койгонун көрсөк болот. Жамбыл акын мына ушул кыйышпас досу Шабдан дүйнөдөн кайтып, ага аш берилгенде айтылуу акын Токтогул менен бир ирет дагы жолуккан экен. Ошондо, Жамбыл акын Токтогулдун кылган эрдигин анча-мынча алабарман «качып келип бетибизге чиркөө болдуң» деген акылсыз бий-манаптарга караганда алда канча жакшы түшүнүп; «Акынга акын таанымал // Калтырбайт элин арманга. Токтогул менен бул Жамбыл // Бирине-бири таанымал // Ыр отуна жанганда»² – деп Токтогулдун ким экенин, анын акындыгы, адамкерчилиги ага таанымал, белгилүү экендигин акынга жогорудагыдай мамиле жасоо ылайык эмес экендигин айткысы келген. Бул ойду Жамбылдын төмөндөгү саптарынан да көрсөк болот:

«Келдинби, ак ыйыгым, алыс жактан?
 Өтүпсүң шамдай учуп аскар белден.
 Алмаз бычак кап түбүндө жатпас деген,
 Хан, төрө курман болсун сендей эрден.
 Эр гана элин табат издеп жүрүп,
 Жүрсө да өмүр бою кордук тартып,

¹ Жогорудагы китепте. 70-бет.

² Төрөкулов Нышанбек. Токтогул менен Жамбыл // Кыргызстан маданияты, 1989. № 40, 5-октябрь.

Куландай зым байлоосун үзүп качкан
Жетипсиң өз элиңе жүзүң жаркып»¹ –

деген Жамбыл качан гана кеңеш өкмөтү демократ акынга өз баасын берип, айыпсыз жүзүн ачканга чейин эле, ошол ашта 1912-жылы төбөлдөр менен манаптар төгөрөктөп отурган чоң боз үйдө, эч кимден коркпой-үркпөй эле, кошомат кылып алардын көзүн карабай эле Токтогул акынды адилдик менен актап, тайманбай кылган ишин баалап, эл-жерин сүйгөн акын гана бөтөн жерден байлоосун үзүп, кайрылып мекенин таап келет деп, аны өткүр бычакка салыштырып кыргыз акынына өз доорунун эң жогорку адамдык да, адабий да сынын берип, байланыштын туу чокусун көргөзүп берген. Токтогул акындын кезегинде ырдаган ырына көңүл бурсак, анда жан дүйнөсүн жакшы түшүнгөн адамга актай сырын айтып, ичиндеги бушайман кылган ойлору менен бөлүшүп жаткандай сездирген саптарын байкаса болот;

«Казактан Жамбыл сен элең,
Чалкып жаткан көл элең.
Өлөнү оттой алоолоп,
Ташкындаган сел элең.
Кыргыздагы бир бооруң-
Токтогул акын мен элем.
Качкын атым болбосо,
Кай кыргыздан кем элем?
Каршы чыгып манапка
«Ит чеккенди» көргөнмүн.
Талоосунан бектердин,
Сибирде да өлбөдүм
Кордук менен жүрсөм да,
Комуз, ыр болду эрмегим....»² –

¹ Ошондо.

² Ошондо.

мындай саптарды акын өзүн жакшы түшүнгөн таламдаш бирөөгө гана айтышы мүмкүн эле. Эки акындын дагы бир чыгармачылык байланыштын атаандашуусуз, достук сый-урматтын негизинде курулганын даңазалаган окуясына токтолуп өтсөк, канчалык төкмөчүлүктүн устасы болушса да, элдин кызыкканына карабастан эки акын бир-бирине тил кайрап айтышка түшкөн эмес. «1922-жыл күз айы экен. Токмок шаарындагы ири байлардын бири Буландын үйүндө Токтогул менен Жамбыл жолугушат, ыр ырдашат, күү чертишет. ...Кымызга кызып калгандар эки акынды айтыштырмак болушат. – Биз айтышпайбыз, – дейт Жамбыл. Көнүлү жакын, бирин-бири сыйлаган акындар айтышпайт. Эгерде айтышсак кызый-кызый бир-бирибизге тил тийгизип коюшубуз ыктымал. Арабыз сууп калат. Андан көрө биздин ыр күүлөрүбүздү тыншай бергиле»¹ – деп элди ээликтирбей тыйып, Токтогул экөөнүн ортосундагы мамилени сактап, ошону менен оолуккан элди эки жаат кылып бөлбөй, Жамбыл акын кыраакылык кылган экен.

Анын үлгүлүү иш-аракеттери өзүнөн кийинки акын, төкмөчүлөр тарабынан да улантылып, Кенен, Үметалылар да өз кезегинде кыргыздын ичинен чыккан жез тандай, кара жаак акындарынын ой-санаасы төп келишкендери менен жакын болуп, чогу жүрүшкөн. Кенен Азирбаев менен Алымкул, Тоголок Молдо менен Үметалы Карыбаевдер ортону байланыштырып, өнөрлөрүн элге тартуулап, чыгармачылык алакада болушкан экен. Маселен, адабий сынчы Кадыркул Даутов өз эмгегинде төкмөчүлөр арасында да сынчылар болгондугун, сындын жаралуусунда бир тепкич экендигин белгилеп, айтылуу Арстанбек акындын казак акыны Сүйүмбайга берген баасын көргөзгөн:

¹ Ошондо.

«Арстанбек: Экейден чыккан Сүйүмбай
 Башканы көргөн буюмдай
 Айтса сөзү куюндай»¹ –

мындан биз эки элдин төкмөчүлөрүнүн жөн гана ыр ырдашып, күү чертишип, санаалаш гана болуп жүрбөстөн, бир-биринин өнөрүнө сын айтып, баалай да билишкендигине күбө болуп олтурабыз. Бул албетте эки элдин адабий, чыгармачылык байланышынын ат үстүнөн жасалган алака эмес, эл бир-биринин көзгө басар чечендерин жакындан таанып, бир келген коногу гана кылбастан, талантына орток күбө болуп, ар бир ырчысынын ак-карасын айрымалай билген-челик деңгээлде жакын болгондугун айгинелейт.

Изилдөөчү Б. Кебекова өзүнүн «Кыргыз, казак акындырынын чыгармачылык байланышы» (1985) деген эмгегинде мындай дейт;

«Кыскасы, кыргыз, казак акындары калктын оозеки чыгармачылыгынын салтынан үлгү алуу менен эки элдин поэзиясынан бирдей үйрөнүп, коңшулаш эки тууган эл арасында өскөндүктөн, М. Ауэзов аларды «Эки элге тел төлдөй, эки калкка тең өнөрлөр» – деп атаган»². Аты аталган китептен кыргыз, казак төкмө акындарынын байланышы жөнүндө кененирээк маалымат алууга болот.

Кылым алмашып, калкыбыз өткөөл мезгилге туш болгондо, замананы тизгиндеп бирин-серин да болсо кенеш өкмөтү орноп «жапырт сабатсыз» элдин кат сабатын ачканга чейин эле алгачкы кадамдар жасалып, алдынкы агартуучу, илимпоздордун мууну өсүп чыккан. Алар өз билимдерин аздыр-көптүр телчигип калган шаарларга барып тереңдетишкен. Жаны

¹ Даутов Кадыркул. Адабий сын кантип жаралган? – Бишкек, 2002. 36-бет.

² Кебекова Б. Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы. – Фрунзе. 1985. 65-бет.

жолго коюулган усулдар менен окушуп, кыргыз зыялыларынын пай дубалын түптөшүп, кийинки муундарга чыйыр салып беришкен. Бул тууралуу адабий сынчы Кадыркул Даутов мындай дейт: «Али кыргыз тилинде басма сөз жарала элек болсо да жаш таланттар башка тилдерде сүйлөп, башка элдердин күндөлүк басма беттеринен өздөрүнө жол издеп, мисалы Касым Тыныстанов менен Сыдык Карац уулу биринчиси казакча, экинчиси татарча жазышып жарыкка чыгып, көпчүлүккө кыргыз дайынын угузуп киришти»¹ Чындыгында эле, кыргыз адабиятындагы ак тактарга айланган, чыгармалары өз мезгилинин туура баасын албай, саясий жоболордун чыпкасынан өтпөй калган адамдар болгон.

Ошондой тагдырга туш болгондордун арасында кыргыз-казак дебей эки тилде өз доорунун талабына шайкеш чыгармаларды жазып казак басма сөз беттеринде жарыялаган алгачкы кыргыз интеллигенциясынын өкүлү Касым Тыныстанов болгон. Анын чыгармаларында казак акындарынын таасири бар экенин көпчүлүк билет. Болгону, ал таасир алган адабиятын ошол мезгилдеги коомдук түзүлүшкө жат болгондугуна гана таянышып, кээ бир изилдөөчүлөр андагы табигый эки эл ортосундагы чыгармачылык байланыштын уландысы экендигин көз жаздымда калтырышкан. Мейли ал «Алаш-Ордочул»² акындар менен мамиледе болуп ошолордон таасирленди дейли, бирок алар бөлөк-бөтөн эмес эле да. Кылымдардан бери боордош болуп келе жаткан коңшулаш отурган тууганыбыз эле. Алардын көтөрүп чыккан ой-мүдөөлөрүн биз колдоп, кол кабыш кылып, билбегенибизди үйрөнүп, билгенибизди аларга үйрөтсөк бейчеки болбос эле.

Касым Тыныстанов дал ошол оомалы-төкмөлү мезгилде чыгармачылыкта жана илимий изилдөө-

¹ Ошондо, 47-бет.

² Буржуазиячыл-улутчул казак партиясынын ысымы.

лөрдө өз жемишин бере турган денгээлге жетип, бирок, коммунисттик идеянын талап, мүдөөлөрүнө төп келбейт деген жалаа менен айыпталып калгандыгы үчүн андан чыныгы кеңеш өкмөтүнүн адамынын жүзүн көрүү, ага толугу менен ишенүү (канчалык күлкүлүү болсо да) мүмкүн эмес эле. Айрыкча анын жогоркудай байланыштары, таасирлеринин негизинде жаралган ырлары да акыл-эсин «ыйык идея» толук бийлеп алган адамдардын түшүнүүсү үчүн өтө эле оор, кабыл алынышы мүмкүн болбогон нерсе эле. Андан табылган кынтыктын бири ал «панисламизм», «пантүркизм» ойлорун жактаган деген түшүнүк болгон. Ак-караны айрымалап, алыс-жакындан кабары бар, бул окумуштуулар ар нерсенин өлчөмүн, ченин да жакшы билишкен. Жапырт исламдаштыруу, же жапырт түрктөштүрүү деген маанини билдирген бул түшүнүктөр ал мезгилде албетте орустар үчүн үрөй учуарлык, эң эле жексур нерселер болгон. Өздөрүнө жат нерселерди бул аймактагы андай түшүнүктөр менен коюн-колтук жашап жаткан элге жек көрсөткөнгө аракеттенишкен. Аны алдынкы зыяалылар түшүнүп туюп турушкан. Анткени ошол тапта дини ислам болгон жаңы мамлекеттерди негиздөө, же түбү түрк калктардын биригүүсү сындуу ой максаттар да жандана баштаган. Албетте, мындай түшүнүктөрдү түп тамырынан бери жок кылуу керек болгон. Андай ойлорду жайылтууда таасирдүү ары өтүмдүү болгон көркөм адабияттын өкүлдөрүн жок кылуу биринчи планда турган.

Так ошондой жагдайда калган Касым Тыныстановдун чыгармачылыгына ашкан «айып», «күнөөлөрүнө» кошуп, анын алашчыл акын Магжан Жумабаевден таасирленгенин да белгилеп келишкен. Маселен адабиятчы, сынчы Салижан Жигитов өз макаласында мындай дейт: «Ташкенге ооп келген казак улутчулдарынан алашчыл акын Магжан Жу-

мабаев Касым окуган институтта сабак берген, дагы башкалары студент Касым окуудан кол үзбөй кызмат өтөгөн газета-журнал редакциялары менен илимий-методикалык уюмдарда жооптуу орундар ээлеп отурушкан»¹ Акындын алашчыл акындар менен байланышы бар экенин тастыктаган канчалаган башка дагы макала, кезинде байма-бай чыгып турганы маалым. Убагында, Ташкендеги кыргыз-казак агартуу институтунда окуп билим алган Касым Тыныстановдун эми казактын көрүнүктүү акыны Магжан Жумабаевдин чыгармачылыгынан белгилүү бир денгээлде таасирленгенин жогорудагыдай даректүү далилдерден кийин ачык эле айта алабыз.

Максатыбыз акындын кайсы ой-пикирге каршы, же жакын экендигин аныктоо эмес. Мезгилдин ошондой өзгөчөлүгүн эске алуу менен кыргыз-казак адабий байланышынын замананын кайсыл агымы болбосун өзүн көргөзүп келген табигый кубулуш экендигин айтып, эки акын ортосундагы адабий байланыштын изин көрүү гана болмокчу. Касым Тыныстановдун 1921–1924-жылдар арасындагы ырларын камтыган «Касым ырларынын жыйнагы»² аттуу китепке көңүл бурсак, анда казак тилинде жазылган 11 ыр, кыргызча 20 ыр, 1 поэма берилген. Андагы айтылуу казакча жазылган «Алашка» деген ырга токтолуп өтсөк; анда Магжан Жумабаевдин «Сагындым» деген ырына үндөштүк бар. (Белгилей кетчү нерсе бул ыр акындын 1911–1922-жылдар арасында жазган эмгектерине кирет) Маселен, «Сагандым» ырындагы саптарга кайрылсак анда:

.....
Не көрсем де алаш үшин көргеним,

¹ Жигитов Салижан. Тыныстановдун акындык өнөрү // Ала-Тоо, 1988. № 10, 119-бет.

² Касым ырларынын жыйнагы. – Бишкек, 2001.

Маган атак ултым үшин өлгеним!
 Мен өлсөм де, алаш өлмөс, көркөйлөр,
 Истей берсин колдарынан келгенин!

Калың элим, калың кара агашым,
 Кайраты мол, айбанды эр алашым!
 Өзы-ак кулар, сырын берме, сабыр кыл,
 Акымактар байкамаган шамасын!...

Куанышта: «Эй, сени ме!» – дегендер,
 Күйүниште мен үшин уайым жегендер.
 Кутылу кийин, баскан адым андулы,
 Тизип койып әртеңди-кеш түгендер...¹

Бул саптардан башка дагы «Ойдагыны эткен күнди сагыным» деген сап бар. Ал К.Тыныстановдун «Алашка»² деген ырындагы «Сагындык замананы өткен жырлап» – деген сап менен үндөшүп турат. «Кайраты мол, айбанды эр алашым!» деген сап менен Касым Тыныстановдун «Бармеди эр алашым сенде арман?!», мында «эр алаш» деген сөз айкаштыгынын окшош колдонулуусу жана күчтүү сезим менен кайрылуу маанисинде келишинде окшоштук бар. Ошондой эле, Куанышта: «Эй, сени ме!» – дегендер» сабы менен К. Тыныстановдун «Сени алаш, сени ме!» деп түрткөн жау жок», – деген саптарда да тикелей окшоштуктар бар. Биринде «эй, сени ме» дегендердин кубанычка батып табалап жаткандыгындан сөз болсо, экинчисиде бир убакта антип түрткөн жоо жок бейпил турмуштан кабар берет.

Албетте, эки акындын ортосундагы адабий байланышты бир ырдын мисалында толугу менен көргөзүп берүү мүмкүн эмес. Негизинен Касым Тыныс-

¹ Жумабаев М. Шыгармалар, 3-т. – Алматы: Билим, 1995. 143–144-бет.

² А л а ш – «казак-кыргыз» деген маанини билдирген сөз.

тановдун чыгармачылыгында казак акыны Магжан Жумабаевдин ырларына түзүлүшү, кайрылган темалары, кыскасы маанилик жана стилдик жагынан окшоштуктары бар экендигин байкоого болот. Маселен, М. Жумабаевде арноо ырлары («Айга», «Каламыма», «Карындаска») басымдуулук кылат. Андай көрүнүш К. Тыныстановдо («Алашка», «Байшешекке», «Булбулга») да бар. Дагы бир өзгөчөлүк окшош аталыштагы ырлар да басымдуулук кылат. Мисалы эки акында тең жолуккан ыр аталыштары: «Алданган сулу»// «Алданган сулуу», «Булбул»// «Булбулга», «Айга»// «Айга», «Курбум»// «Курбу-ма», «Карындаска // «Кыз-карындаштарыма», «Айрылганда»// «Айрылуу», «Алатау» // «Ала-Тоо», «Каламыма»// «Калемге».

Касым Тыныстановдун ал мезгилдер жаш акын экендигин, өздүк акындык өзгөчөлүгү калыптана баштаган учур экендигин да эске алуу менен Магжан Жумабаев өңдүү такшалып калган акындан, анын ой-пикиринен бир боордошу катары таасирленишин табыгый нерсе деп ойлойм. Анткени ал мезгилде кыргыз ичинде элдик оозеки төкмөчүлүк менен чыгыш акындарынын стилинде бирин-экин кагаз бетине түшкөн казалдардан башка акынга азык боло турган заманасына шайкеш профессионал акындар жокко эсе эле. Ошондон улам, Магжан Жумабаев чыгыш менен батыштын классикалык адабиятынын үлгүлөрү менен таанышкан, айрыкча орус адабиятын да жакшы билген заманынын илим-билимдүү, сөздүн чыныгы маанисинде үлгү аларлык адам болгондугун белгилеп кетишибиз керек.

Жаңылануунун алгачкы мезгилдеринде, аздыр-көптүр телчигип калган казак адабиятынын кыргыз акын-жазуучулары үчүн ары өзүнүн түшүнүктүүлүгү, жакындыгы менен белгилүү бир деңгээлде таасир берүүчү роль ойногону маалым. Муну адабиятчы

А. Акматалиев мындайча белгилеген: «...Казак адабияты жазмасы жаңы калыптанып келе жаткан кыргыз адабияты үчүн орус жана дүйнөлүк классиктердин, советтик жазуучулардын чыгармалары менен таанышууда кеңири жол ачып, ортомчулдук кызмат өтөп, адабий фондубузду байытууга жардам көрсөттү»¹. Мындай ортомчулуктун издерин биз казак менен кыргызда кеңири белгилүү болгон казактын улуу акыны Абай Кунанбаевдин ысымы менен да байланыштырсак болот. Окумуштуу, изилдөөчүлөр казактын демократ акыны Абайдын ырлары, котормолору кыргыз адабиятынын алгачкы жылдары таасир алуунун булагына айланып, өзүнүн көркөмдүүлүгү, эстетикалык бийиктиги, жаңычылдыгы менен көптөгөн акындарыбыздын чыгармачылыгына көрөңгө болгондугун белгилешкен. Бул тууралуу окумуштуу, изилдөөчү Мусинов Ахмет Оспанович кеңири маалымат берип, кыргыз акындарынын ыр түзүлүшүндөгү Абайдык өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөткөн. Мында орчундуу таасирди окумуштуу кыргыздын жазгыч акындарынын эң белгилүүсү, ары адабиятта өзүнүн өзгөчө орду бар Тоголок Молдонун (Байымбет Абдрахманов) чыгармаларынан көрөт. Ыр, тамсилдери менен балдар адабиятын байыткан акын кезинде чыгыштын, боордош адабияттардын үлгүлөрү менен жакындан тааныш болуп, алардагы алган адабий жетишкендикти өз чыгармачылыгы менен кайтадан иштеп чыгып адабий жаңы бийиктиктерге умтулууга жол ачкан экен. Жаңычыл ыр түзүлүштөрдү, тамсил жанрынын жетишкендиктерин өз кезегинде Абай орус адабиятынан өздөштүрүп, ал адабияттын белгилүү акын, жазуучуларынын чыгармаларын которуу аркылуу чыгармачылы-

¹ Акматалиев А. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы. – Ф., 1981, 6–7-бет.

гын ар тараптуу өнүктүргөнүн белгилейт. Изилдөөчү А. О. Мусинов Тоголок Молдонун Абайдын ырларын жатка айтып, өзүнүн дептерине курч саптарын жазып алып жүргөнүн да белгилеген. Ошондой эле, Абайдын ырлары таптык күрөштү, бай-манаптардын ырайымсыз кылык, жооруктарын таасын чагылдырууда да Тоголок Молдо үчүн үлгү болгон экен. Окумуштуу өз сөзүндө; «Поэзия Абая была первой литературной некоей зачинателей не только казахской, но и киргизской советской литературы. В этом их закономерная общность. ... Сам А. Токомбаев приобщился к поэзии Абая с первых лет своей литературной деятельности, полюбил ее, учился у нее, постоянно переводил»¹ – дейт. Мындан тышкары, бир катар акындарыбыздын алгачкы ырларында да Абайдын таасирлери байкаларын айткан. Алардын арасында Абайдын ырларын которгон белгилүү акын Жоомарт Бөкөнбаев, Темиркул Үмөталиев, Мукай Элебаев, А. Осмонов бар.

Кыргыз совет адабиятынын алгачкы жылдарында, өзүнүн чыгармалары менен кыргыз-казак арасында белгилүү болгон казак акын-жазуучуларынын бири Сакен Сейфуллин болгон. Ал казак адабиятын форма, мазмуун жана жанр жагынан байытуу менен бирге кыргыз адабияты үчүн үлгү алынуучу өзгөчөлүккө ээ болууга жетишкен. Анткени, анын революциячыл мүнөздө жазылган ырлары биздин айрым акындарыбызга мезгил талабына шайкеш идеялык таасир алууда көмөкчү болгон. Маселен акын жана жазуучу «А. Токомбаев мындай деп жазган: «Мага бөтөнчө таасир кылганы Сакен Сейфуллин болду. Анткени анын чыгармаларында жаңы доордун советтик бийликтин мүдөөлөрү даңазаланып чыкты. Сакендин чыгармалары революциячыл идеяга жар-

¹ Мусинов А. О. Казахско-киргизские литературные связи. – Алма-Ата 1974. 75–76-бет.

чы боло турган. Ошондуктан Сакендин адабий умтулушу менин тилегиме шайма-шай келди. ...Сакен ушул жагы менен мага таасир этти»¹. Мындан тышкары адабиятчы К. Артыкбаев акын Жусуп Турусбековдун «Ленин жолу» деген ырын, түзүлүшү жагынан Сакен Сейфуллиндин «Советстан» поэмасынын түзүлүшүнө окшош экендигин белгилеген. Бул пикирди өз мезгилинде изилдөөчү Х. Бапаев да айткан экен; «Эгерде Жусуп Сакендин ырын окубаган болсо, мындай формасы жагынан окшош болгон ыр жазылмак эмес»². Мындай окшоштуктардын жүйөөлүү себебин белгилеген адабиятчы К. Артыкбаев кыргыз совет адабиятынын тарыхынан төмөндөгүдөй маалыматтарды берген: «Казак совет адабиятына негиз салуучулардан болгон жалындуу революционер акын Сакен Сейфуллиндин, Бейимбет Майлиндин, Илияс Жансүгүровдун жыйырманчы жылдары эле орус совет поэзиясынан, асыресе В. Маяковскийден, Д. Бедныйдан, А. Блоктон, А. Безыменскийден, С.Кирсановдон таасир алгандыгын изилдөөчүлөр далилдешкен. Ал эми алиги казак акындарынын революциячыл маанайдагы ырларынан ал кездеги жаш кыргыз акындарынын таалим алгандыгы, алардын чыгармалары аркылуу орус совет поэзиясынын алдынкы өкүлдөрүнүн чыгармачылык сабагынын илеби келип тургандыгы тууралуу А. Токомбаев, К. Маликов жана башка кыргыз акын, жазуучулары менен адабиятчылары да жетишерлик ынандымдуу пикир айтышкан»³. Ал эми С. Сейфуллиндин прозалык жанырда жазылган «Тар жол тайгак кечүү» (1926) мемуардык романын адабиятчы А. Акмата-

¹ Акматалиев А. Ч. Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы. – Ф., 1981. 7-бет.

² Бапаев Х. Кыргыз-казак, кыргыз-өзбек адабий байланыштары. – Фрунзе, 1975. 36-бет.

³ Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе, 1982, 32-бет.

лиев казак адабиятын көп окуган Мукай Элебаевдин «Узак жолду» жаратышына башка себептер менен катар белгилүү бир деңгээлде түрткү болгондугун да эске алуубуз керек дейт. Изилдөөчү А.О. Мусинов кыргыз-казак жазуучуларынын элдик боштондук күрөш, же үркүн темасына арналган чыгармаларын эки элдин тең башынан өткөн тарыхый окуя катары карап, эки адабиятта катар калемге алынышын негиздүү көрүү менен бирге бул темада да айрым окшоштуктарды белгилеген. Окумуштуунун өз сөзүндө мындай делет: «Через казахскую и киргизскую литературу прошли общие темы, определенные самой историей жизни народов. Одна из них — это всегда современная тема — пути героя и народа к революции через восстание 1916 г.»¹.

Мындан тышкары казак совет адабиятына негиз салуучулардын бири Сабит Мукановдун дагы кыргыз акын, жазуучулары айрыкча, А. Токомбаев, Т.Сыдыкбековдор менен чыгармачылык, достук мамиледе болгондугу белгилүү.

Эки элдин адабий байланышы совет мезгилинин ортону жана соңку жылдарында дагы тереңдеп, ар тараптуу жана кенири жайылган. Айрыкча кыргыз адабиятынын күндөрү Казахстанда, казак адабиятынын күндөрү Кыргызстанда белгиленип, ага бүткүл көрүнүктүү адабиятчы чыгармачыл инсандар катышып, эки элдин таланттары боордоштукту даназалаган ырларын жазышып байланыштардын угутун жаңыртып турушкан. Жалпы журт эгиз калктан чыккан чыгаан калемгерлердин чыгармалары менен таанышып, басма сөз беттеринен байма-бай окуп билишкен. Маселен «Кыргызстан маданияты» гезити 1989-жылдын август, сентябрь айларында «Казак адабиятынын Кыргызстандагы күндөрүнө» ар-

¹ Мусинов А. Казахско-киргизские литературные связи. — Фрунзе, 1974. 88-бет.

нап казак акындарынын көптөгөн чыгармаларын, эки элдин чыгармачыл инсандарынын адабий достук мамилелерине байланыштуу маектерди, даректүү макалаларды жарыялаган. Алардын ичинде Магжан Жумабаевдин, Кадыр Мырзалиевдин, Олжас Сулейменовдун, Мухтар Шахановдун, Фариза Онгарсынованын, Турсунхан Абдрахманованын, Дүйсөнбек Канатбаевдин, Улыкбек Эсдөөлөтовдун жана башка бир топ казактын белгилүү чыгармачыларынын, маданий ишмерлеринин ыр дестелери, ой-тилектери берилген. Мисалы казак акын кызы, Казак ССР Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты Фариза Онгарсынованын боордоштукту даңазалаган «Кыргыз, казак өзүмдүн кош карегим» деген ыр саптарына көңүл бурсак:

.
 Кыргыз, казак баспаган кыйыр барбы...
 Кыйышпастык сыналган кыйырларда.
 Өз үйүмдө негедир капа болсом,
 Пишпектеги жөнөймүн туугандарга,
 Кимге барам антпесем бул жалганда!

Максат да бир, ыр да бир, жаным башка,
 Чакырыштык ар убак согумга, ашка.
 Сага деген дилим ак жакын доско,
 Кайгырганда кашымда дайым даяр,
 Кимдер жетет өзүндөй боордошко!

Сен кубансаң менин да нурлуу күнүм,
 Өргө учсаң менин да өрдөгөнүм!
 Сиздин үйдө коноксуп төрлөбөдүм.
 Кыргыз, казак өзүмдүн кош карегим,
 Кош карегим, эч качан өчпө менин!¹ –

¹ Онгарсынова Ф. Кыргыз, казак өзүмдүн кош карегим.// Кыргызстан маданияты», 1989. № 32, 10-август. (Кыргызчалаган Тургуналы Молдобаев.)

деп казак акын кызы боордоштук сезими менен бөлүшсө, кезеги келгенде кыргыз акындары да туугандыкты, эгиздикти чын дилинен баяндап ыр курашкан. Ф.Онгарсынова кыргыз-казакты бир беттин кош карегине окшоштурса акын Анатай Өмүрканов эки элди бир көздүн кара агынчалык бир-биринен ажырагыс биримдикте караган:

.....

Талашып жолун шамалдан
Бир көргөн кубанч, ызаны...
Бул күндө көккө бой салган
Чынардын эки бутагы.

.....

Чайкалган чексиз деңиздей
Чалкарлуу шыбак, тулаңың,
Сагынып калган эгиздей
Ырыма тосту кулагын.

Үн созсом өзүң жөнүндө,
Үнүмдөн үнүң жанырды ай.
Биргебиз ушул өмүрдө,
Көзүмдүн кара, агындай¹.

Акын Байдылда Сарыногоевдин «Казак элим – эгизим» (Мухтар Шахановго) деген ырынан боордоштук үнүнө дагы бир ирет көбө боло алабыз:

Атабыз бир, үйү бирге эгизим
Акыл, максат, дили бирге эгизим.
Ачуу, таттуу күнү бирге эгизим
Ажырашпас тили бирге эгизим
Алматыдан аңсап келсең мен үчүн,
Атым даяр, ашым даяр сен үчүн.

.....

¹ Өмүрканов Анатай. «Кыргыз-казак» // Кыргызстан маданияты, 1986. № 48, 27-ноябрь.

Казак, кыргыз бирибизге бирибиз
 Кам көрүшкөн агабыз да инибиз.
 Эзелтеден эриш – аркак жашаган,
 Элибиздин салтын сактап жүрүбүз.
 Ошол салттай оболосун жаңыртып,
 Боорум деген, баурым деген үнүбүз¹.

.....

Казактын белгилүү акын, котормочусу Муза-
 фар Алимбаев менен болгон маекти алсак², андан
 М. Алимбаевдин кыргыз адабияты менен тыгыз бай-
 ланышта болгондугун, «Манас» эпосун которууга ка-
 тышкандыгын, Токтогулдун тандалма ыр китебин,
 С. Эралиевдин, С. Жусуевдин, Т. Байзаковдун, Б.
 Сарыногоевдин ырларын которгондугун билебиз.
 Ошону менен катар эле кыргыз акын, жазуучулары
 казак калкынын көрүнүктүү чыгымачыл инсандары-
 нын бизге тааныткан экен. Бул жагынан алганда
 кезинде массалык маалымат каражаттарынын да
 боордоштукту даңазалоодо орчундуу роль ойногону-
 на күбө болуп отурабыз. Мындай жөрөлгөнү ар убак
 улантып, аксатпай келүүбүз кажет.

Адабияттын чоң алкагында кыргыз менен казак-
 тын адабий байланышын башка элдердин арасында
 да далилдеп, дүйнөлүк деңгээлге жеткизип, арышын
 арбыткан залкар талант, заманыбыздын улуу жазуу-
 чусу Чыңгыз Айтматовдун ысымы менен акыркы
 жылдардагы алакалар тыгыз байланышта.

Жазуучунун бул жааттагы иш-чаралары достук
 карым-катнаш менен гана чектелип калбастан, үзүр-
 лүү эмгектери, санаалаштык, сырдаштыктын натый-
 жасы катары казак акын, жазуучулары менен бир-
 гелешип калемге алган чыгармалары менен далил-

¹ Сарыногоев Байдылда. Мухтар Шахановго // Кыргызстан маданияты, 1995. № 16, 27.09.

² Кыргызстан маданияты, 1989. № 37, 14-сентябрь.

денмекчи. Маселен, Ч. Айтматов казак жазуучусу Калтай Мухаммеджанов менен биргелешип белгилүү «Фудзиямадагы кадыр түн» драмасын жазган. Ал чыгарманы жазуучу кара сөз менен калемге алганы жүргөндө ага К. Мухаммеджанов драма түрүндө жазылса деген оюн билдирген. Ошондо жазуучу чыгарманы чогу жазууну сунуштаган. Эки таланттын көркөм эстетикалык чабыттары бир нукта айкалышып адамзаттын өзөгүн түзгөн, адамды адам кылган жан дүйнөнүн тазалыгы, адеп-ахлак маселеси, маданий, руханий байлык менен мансапкорлук, дүнүйөкордук сындуу заманыбыздын залакалуу кесепеттери калемге алынган.

Эки жазуучунун чыгармачылык байланышы бул драма менен гана чектелбейт. «К. Мухаммеджанов жазуучунун «Мурап», «Ак кеме» аттуу чыгармаларын казак тилине которуп, калың калкка тартуулаган. Мындан тышкары Ч. Айтматовдун чыгармаларын казакчалаган көптөгөн чыгармачыл таланттар бар. Алар бир эле учурда жазуучунун санаалаш жакын достору. Маселен «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Бетме-бет», «Биринчи мугалим», «Ак жаанды» казакчалан К. Нурмаханов, «Кызыл жоолук жалжалым», «Сыпайчыны» казак тилине которгон А. Нуркатов, «Кызыл алманын» жазылышына себепкер болгон, кийин которуп чыккан З. Кабдолов, «Байдамталды» которгон Б. Сахариев, «Эрте жаздагы турналарды» казак тилинде элине тартуулаган А. Кекилбаев, ошондой эле «Ботокөз», «Гүлсарат», «Көздөн учкан көк жээкти» которгон Ш. Муртазаевдер менен жазуучу чыгармачылык тыгыз байланышта»¹. Котормолордун канчалык денгээлде түп нускага жакын экендигин биз А. Кыраубаева-

¹ Акматалиев А. Чынгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы. – Ф., 1981. 31-6.

нын макаласынан көралабыз. Анда Ш. Муртазаевдин котормолору тууралуу мындайча сөз болот: «...читая и «Плаху» («Жан Пид»), и «Пегого пса, бегущего краем моря» («Тениз жагалай жугурген таргыл тобот») и др. на казахском языке, мы были немало удивлены высоким уровнем переводов. Не ощущалось, что это переводы. Читая тексты и на русском языке, сравнивая их, мы пришли к выводу, что эстетический уровень произведений был обусловлен тем, что об увиденном, прочувствованном пишут два талантливейших писателя. Ш. Муртаза мастер перевода, скорее не переводит, а передает трепетно то настроение, те чувства мысли Ч. Айтматова, которые он воспринял в силу своего мастерства. Несомненно, он сам как художник вживается в эту ситуацию или образ и умело воспроизводит их через свои переживания. Поэтому казахские читатели имеют счастливую возможность через переводы максимально приблизиться к эстетическому миру Ч. Айтматова»¹. Мындай ийгиликтин сырын биз Шерияхан Муртазаевдин өз сөзүнөн көрүп, баамдап олтурабыз. «Албетте, котормо иши ары кыйын, ары татаал. Ошентсе да кыргыз жазуучусунун чыгармаларын которуу мага оңой болду десем жанылышпайм. Анткени, мен жамбылдык казакмын, Шекер айылында көп болгом. Кыргыз элинин салт-санаасын, үрп-адатын, маданиятын, психологиясын өз элимдикиндей билишим котормочулук ишимде зор өбөлгө болду»² – дейт котормочу. Демек, адабий байланыштын тыгыз, котормонун жеткилең болушу үчүн

¹ Кыраубаева А. Традиции древнетюркской литературы в творчестве Ч. Айтматова// Чынгыз Айтматов жана руханий маданият. – Бишкек, 1999. 136–137-бет.

² Акматалиев А. Чынгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы. – Ф., 1981, 31-бет.

жакындыктын, карым-катнаштын мааниси канчалык экендиги айтылбаса да белгилүү болуп турат.

Совет өкмөтүнүн шары менен жүрүп, бирок, кийин эгемендүүлүккө чыкканда ар кимиси өз бетинче кетип, баягы боордоштуктун жиги ыдырап кетсе да кыргыз-казак өзүнүн адабий байланышын аз да болсо кааданы бузбаган нагыз атуулдарынын жардамы менен сактап келе жатат. Буга залкар жазуучубуз Ч. Айтматов менен көп жылдар Казахстандын Кыргызстандагы толук ыйгарымдуу элчисинин кызматын аткарып, казак-кыргыздын эл акыны атанган, казак элинин гана эмес, жалпы түрк дүйнөсүнүн көрүнүктүү акыны Мухтар Шахановдун чыгармачылык байланышын мисал келтирүүгө болот. Алардын өз ара сыйлашуулары менен сырдашууларынын натыйжасы эң сонун эки чыгарманын жаралышына себеп болгон. Алардын бири азыркы заман драмасы «Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот», экинчиси: «Аскада калган аңчынын ыйы» (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) деп аталат.

Аты аталган драмада («Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот») Ч. Айтматов менен М. Шаханов бүгүнкү күндөгү оң терс көрүнүштөрдү, заманыбыздагы айрым курч маселелерди ошондой эле, коомдун абалын айтып келишип калемдештер өз ойлорун тарыхый окуялар менен да тастыктап кетишет. Хундар менен Чыңгыз хан доорундагы кээ бир окуя, уламыштар драмадагы ойду дагы бекемдеп турат.

Маселен, драмадагы каарман Калия аттуу окумуштуу кыз «Базар экономикасы жана руханий байлык» деген темада диссертация жактаганы жүрөт. Анын образы аркылуу азыркы абал жакшы чагылдырылат. Жазуучулардын бере турган ойлорунун бир бөлүгүн мындан таасын байкоого болот. Экинчи бир каарман жабылып калган театрдын режиссеру – Сок-

рат. Анын драмадагы абалынан руханий байлык менен материалдык байлыктын ортосундагы күрөштү көрүүгө болот. Азыркы тапта маданий жетишкендиктер этибар алынбай, а түгүл театрлар жабылып Сократка окшогон турмушка, жашоо-шартка философиялык көз караш менен карап, түбөлүктүү асыл, аруу нерселерди күнүмдүгү менен материалдык жыргалчылыгынан өйдө койгон адамдардын бар экендиги берилген. Алардын ой-санаалары дүнүйөкордук кылган, бардык нерсени акча менен мансаптан көргөн атына заты жарашкан Миндөөлөт сындуу ити чөп жеген бизнесмендердин образына карама-каршы коюлган.

Эки талантын сырдашуусунан жаралган чыгарма «Аскада калган аңчынын ыйы» (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) өзүнүн өзгөчөлүгү менен көңүлдү бурат. Анда эки автордун бирин-бири терең урматтап, сыйлагандыгына, чечилип көпчүлүккө айта бербеген купуя сырларын, көкүрөктүн түпкүрүндө жүргөн ойлорун ортого коюшкандыгына көбө болобуз. Сырдашуу ар кыл темаларда болуп, ар бири өзүнчө актуалдуу жана терең маанилүү. Эки калемгердин дүйнөлүк алкакта чабыттаган ойлорунан, эскерүүлөрүнөн, берген жыйынтыктарынан, бай тажырыйбаларынан көп нерсени көрүү мүмкүн. Айрыкча, алардын маек китебинен кыргыз-казак адабий байланышына арналган атайы эскерүүлөрдү, далилдерди жаны көз караш, билдирүүлөрдү да жолуктурууга болот.

(М. Шахановдун Ч. Айтматов менен биргелешип жазган чыгармаларына өзүнчө кененирээк токтолобуз.)

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз-казактын ортосундагы адабий байланыш ар бир доордо өз талабына жараша, мезгилдин шарына шайкеш өнүгүп-өсүп келген. Улуу муундун учугун улам кийинки урпак-

тар улап, адабий маданий алакалар үзүлгөн эмес. Кандай гана коомдук, саясий өзгөрүүлөр болбосун, жалпы журт жакындыгын жоготпой бир-биринин руханий байлыгын тең бөлүшүшүп, адабий алкакта чек ара билишкен эмес. Эки элдин мындай байланышын андан ары да улантып, эл достугуна чыйыр салган адабий алакаларды илимий негизде изилдеп, жаңырган муундун калың окурмандарына байланыштын учкунун жеткизип турушубуз керек. Адабий байланыштарды иликтөө ал адабияттын канчалык деңгээлде өнүккөндүгүн, бир беткей эмес ар тараптуулугун, кенендигин да көргөзөт. Айрыкча тектеш элдердин адабий байланыштарын изилдөөдөн орток мурастарды, маданий дөөлөттөрдү байкоого болот. Бул албетте улуттарды бир-бирине жакындатып, достук мамилелердин артышына өбөлгө болот.

Замана агымынын шары менен боордош калктардын маданий жетишкендиктери улам жаңы бийиктиктерге көтөрүлүп, эки эл ортосундагы адабий байланыштардын мындан ары да улана берээрине, арышы арбырына болгон ишеничибиз терең.

ЭГИЗ ЭЛДИН АКЫНЫ – МУХТАР ШАХАНОВ

Шаханов Мухтар Шаханович Оңтүштүк Казахстан, тактап айтканда Чымкент областынын Отрар районунун Чилик айылында 1942-жылдын 2-июлунда жарык дүйнөгө келген. Акындын өзү берген маалыматтардан төмөндөгүлөрдү билүүгө болот: «Атам жарыктык кадимкидей кат тааныган, арапча жазылган кысса, дастандарды көп окуган, санжыра уламаларга куйма кулак жан эле. Анча-мынча молдолугу да болгон. Учурунда:

«... Уюумдаш жалчы менен.

Молдону, байларды

Койдой айда камчы менен» – деп акын ырдаган саясаттын кесири менен тууган жеринен сүрүлүп, Төлө бий районунун Кашка-Суу айылында турмуш курган Изет аттуу кызына баш калкаалаган. Келгенде мен ымыркай экенмин.

Атам тогуз жашымда дүйнөдөн өттү. Ошол жашка жеткенимче тизесине отургузуп алып, Отырарды жан кечтилик менен коргогондо набыт болгон эр жүрөк бабалары жөнүндө эчен курдай айткандары ташка тамга баскандай эсимде калыптыр. Балким, перзентинин көңүлүндөгү тууган жерге болгон бөксөлүктү ушу менен толуктайын деген чыгар...

Кээде апамдын:

– Чалагайым жаш го. Түшүнө коер бекен? – деп күмөндүү кабатырлануусуна:

– Жок, түшүнүүгө тийиш. Түшүнө албаса өзүнө кыйын. Тамырын терең жая албаган дарактын дайыма өмүрү келте, – дээр эле.

Жер майышкан кол менен ааламды каратып алууга жутунган Чыңгыз хандын аскери Орто Азиянын мунарасы көк тиреген не бир ажайып шаарларын баш аягы беш, он беш күндүн ичинде багындырып жатты. Каршы келгендин баарын ат туягы менен таптаган жоболондуу жортуулдун каарынан кээ бир шаардын амирлери жан соогалап дарбазаларын өз колдору менен ачып беришти. Ал эми Отырар алты ай бою жоого багынбай, баатырдык менен карышып каршы турат...

Чыңгыз хан – «Отырарда эркек тана калбасын» – деген буйрук берет. Соолгус рухтуу Кайырхан менен өзүнүн тууган жерине тамыр жайып, таканчыктай албаган, Отрардын дарбазасын Чыңгыз хан аскерлерине ачып берген чыккынчы жигиттин трагедиясы мага түбөлүктүү тема болду. Атамдын ушул баянынан Отрар менин өмүрүмдөгү туу казынама айланды. Кээде көзүмдү жумсам болду, тогуз жа-

шар мени алдына алып, Отырардын баатырдыгы тууралуу аңызды айтып отурган атам көз алдыма элестейт. Сезим менен тарбиялоо – тарбия аттуунун улуусу.

Атамдын жашымдан сөөгүмө сиңирген таалими ага деген өзүмдүн да айрыкча урматтоо сезимим мени мүлдө башка багытка алып чыкты. Анын өмүрүндөгү тутунган ыйык-адаттары да менин да карманган ыйык адаттарыма айланды»¹.

Бул эскерүүнү толугу менен бергенибиздин себеби, акындын адамкерчилик, чыгармачылык, коомдук иш-чараларындагы жетишкендиктери деги эле инсан катары калыптанышындагы ата мээриминен тарбиясын эң орчундуу башат деп билдик. Акындын өз сөзүнөн анын өспүрүп кезинен руханий байлыкка тунуп, жашынан жан дүйнөсүн адамдык аруулук ээлеген, эл-жердин мекендин чыныгы атуулу болууну жана убакыт менен мезгилдин шарапатына алдырбай өз тууган топурагын чын дилинен сүйгөн, ак кызматын аябаган ата-баба салтын урматтаган, көөдөнү өрт, көкүрөгү жалын болуп мекени үчүн күйгөн жаранга айланып отурат.

Акындын энеси да казак калкынын каада-салтын жакшы билген, аларды ар дайым тутунуп жүргөн колу ачык, берешен айым болгон. Анын мындай марттыгын жакшы билген акындын досу Евгений Евтушенко кезинде ага мындай деген экен; «Сенин апан мага казактын айылындай сезилет»². Мындан биз эненин канчалык кен пейилдүү, айкөл жан экендигин баамдасак болот. Акын энеси тууралуу мындай дейт; «Менин Умсун Айтбай кызы деген апам 1994-жылы 85 жашында мен ушу касиет-

¹ Айтматов Ч., Шаханов М. Аскада калган аңчынын ыйы. (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 43-44-бет.

² Айтматов Ч., Шаханов М. Аскада калган аңчынын ыйы. (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 17-бет.

түү кыргыз жерине Казакстан Республикасынын толук ыйгарымдуу элчиси болуп келгенимде көз жумду. ... Апам он үчтү төрөгөн жан эле. Ошолордун ичинде жалгаз мен гана аман калыпмын. Көбү түккө турбаган ооруудан жөнүгө албай чарчай берген»¹. Мына бул материалдардан биз даректүү маалыматтарга ээ болуп отурабыз. Демек, ошол кезде көпчүлүктүн башына түшкөндөй эле оор күн акындын атасынын башына да түшүп алар конуш которушуп, Кашка-Суу деген жерге келип отурукташып калышат. Ошондой эле, тогуз жашка чыкканында атасынан айрылганын, он үч биртуугандан жалгыз өзү аман калып чоңойгонун билип отурабыз.

Жаштайынан сезимтал башкаларга жардамын аябаган жароокер, боорукер жан болуп чоңойгон акындын бир окуясына көңүл бурсак, жазуучу Чыңгыз Айтматов менен болгон маек китебинде акын ал жөнүндө мындайча эскерет: «Чыке, ал кезде кыял тизгинин ак тилектеги максаттын тоосуна карай сүйрөгөн бийик идеяларыбыз бар эле да. Асан деген досум экөөбүз күн сайын жок дегенде бир адамга жакшылык кылабыз деп, алдыбызга максат кылганбыз. Бул биринчи кезекте, өзүбүзгө өз атуулдук багыт – жолдомолорубузду түзүү үчүн керек эле. Ушундай ой менен Чымкентти кезип, биздин жакшылыгыбызга зар болгон адамдарды издейбиз. ... Арабадан оор жүк түшүрүү, жүктөө, же керектүү жерге жеткизип берүү бизге кыйын эмес. Жүк ээсинин чын пейилинен айткан алкышына төбөбүз көккө жеткендей кубанабыз. Бара-бара биздин минтип энтек-тентегибиз чыгып, адамдарга кылган жакшылыгыбызды да таштоого туура келди. Анткени, көргөн тааныштарыбыздын дээрлик баары Асан экөөбүздү базарда жүк ташып, акча таап жүрүшөт дешип

¹ Ошондо. 16-бет.

ойлошуптур»¹. Мындан биз акындын өспүрүм кезинде эле пайда болгон гумандуулугун, адамдарга жакшылык ыроолоо сындуу жакшы ой-тилектердин бала кезинде эле бүчүр байлап, бүгүнкү деңгээлге өсүп чыгышына өбөлгө болгонун баамдап олтурабыз. Дал ошол балалык баёлук менен башталган тунук максаттар, иш-чаралар акындын жан дүйнөсүн ээлеп алат дагы ал адамдарга болгон чексиз сүйүүсүн эми кара күчү менен эмес калеминин үчү, рухунун күчү менен далилдеп, аларга көмөк көрсөтүүгө өтөт.

Чыгармачылык алгачкы кадамдары жөнүндө акын мындай дейт: «Тынымсыз изденүү мени акыры какиеттүү поэзия дүйнөсүнө алып келди. ... «Лениншил жас» газетасы он алты жашымда ырларыма бир бетке жакын орун берип, байсалдуу сапар тиледи. Анда мен трактордо чиркегич болуп иштеп жүргөн кезим эле. Майда темгил-ала болгон шапкемди тепейте кийип түшкөн сүрөтүмдү ырларым менен бирге ошол кездеги жаш журналист Миңбай Илесовдун мен тууралуу жазган баш сөзүн кошо басыптыр. Керели кечке трактордун артында чан, май болуп жүргөн боз балага мындан өткөн кубаныч барбы? Ошондон тартып газет-журналдарга жазгандарым байма-бай жарыйланып, эл журтка белгилүү болуп кеттим»².

Мухтар Шаханов 1969-жылы Чымкенттеги мамлекеттик педогогикалык институтту бүтүргөн. Өзүнүн эмгек жолун «Жулдыз» колхозунда тракторист болуп иштөөдөн баштаган акын 1961-жылдан 1970-жылдар арасында «Оңтүстүк Казахстан» газетасынын корректору ошондой эле, «Лениншил жас» газетасынын Оңтүштүк Казахстан боюнча өз кабарчысы болуп иштегендиги маалым. 1984-жылдан 1993-

¹ Ошондо. 315-316-бет.

² *Айтматов Ч., Шаханов М.* Аскада калган аңчынын ыйы. (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 316-бет.

жылга чейин «Жалын» журналынын башкы редактору болуп эмгектенген.

1966-жылы акындын биринчи ыр жыйнагы «Бакыт» деген ат менен жарыкка чыкан. Кийинчерек, сүйүүгө, достукка, адамкерчиликке арналган бир нече ырлар, балладалар, поэмалардын жыйнактары да жарык көргөн. Маселен: 1968-жылы «Балладалар», 1970-жылы «Жаңырган ай», 1974-жылы «Орлы не саятса на сопки», 1977-жылы «Царство доверия», 1979-жылы «Не любимых не ждут», 1982-жылы «Защита любви», 1988-жылы «Сквозь столетия».

1970-жылы жазган «Танакоз» поэмасы 1972-жылы М. Шахановду Казахстан Ленин комсомолу сыйлыгына татыктуу кылган. Мында чыныгы достук, аруу махабат жана ак пейилдүүлүк даназаланган. Акындын башка поэмалары да көпчүлүккө жакшы таанымал. Алардын ичине 1974-жылы жазылган белгилүү «Сейхундария» поэмасы кирет. Бул поэманын негизин байыркы уламыш түзөт. Ошондой эле, жаштыктын күчүн даназалаган 1975-жылы калемге алынган «Поиск сути» поэмасы да бар. 1977-жылы жазылган «Царство доверия» деген поэмасында эски менен жаңы доордун адамдарын салыштырып карап, сүйүү жана достук жөнүндө өзүнүн философиялык ойлорун айткан. Сүйүү темасындагы триптих атанган «Защищая любовь» деген поэмасын акын 1978-жылы жазган. 1980-жылы жазылган «Нарынкумская трагедия» поэмасы акын-жоокер Махамбет жөнүндө. «Жеңилген жеңилбес тууралуу Отырар дастаны, же Чыңгыз хандын каталыгы» (1982), ыр менен жазылган пьесалары «Заря любви» (1974), «Царство доверия», «Сокровенное» (1987) М. Ауэзов атындагы Казахстан академиялык драм театрынын сахнасында коюлган. Азыркы коомдун руханий абалын, актуалдуу проблемаларын козгогон көп кырдуу чыгармасы «Цивилизациялардын

адашуусу» деп аталат. Сонку жылдардагы чыгармачылык изденүүлөрү ыр түрүндөгү роман «Жазалоочу эс-акылдын космоформуласы» («Чыңгыз хан менен кошо көмүлгөн сыр») баянынын пайда болушуна себеп болгон.

Мындан тышкары Мухтар Шаханов Чыңгыз Айтматов менен авторлош болуп, «Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот» деген азыркы замандын социалдык-руханий маселелерине арналган драмасын жазган, ошондой эле, «Аскада калган аңчынын ыйы» (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) аттуу эссе китептин пайда болушуна эки залкар таланттын сырдашкан маеги негиз болгон.

1999-жылдын февраль айында көп улуттуу адабиятка кошкон зор салымы, көркөм чыгармачылыкты байыткандыгы, кыргыз-казак элинин ортосундагы боордоштук байланыштарды бекемдегендиги үчүн Мухтар Шахановго Эл аралык ассоциациянын Кенешмеси тарабынан «Түрк дүйнөсүнө кылган кызматы үчүн» деген Эл аралык премия ыйгарылган. Ошондой эле, Мухтар Шаханов түрк поэзиясынын классиги Шахияр Эл аралык премиясына да татыктуу болгон. Түркияда «Генчсиад» коомунун калыктар тобу түрк тилдеш калктардан чыккан 2001-жылдагы «Ааламдын эң мыкты жазуучусу» деп Чыңгыз Айтматовдун, «Ааламдын эң мыкты акыны» деп Мухтар Шахановдун ысымдарын жарыялаган. Чыгармачылыгын жигердүү коомдук иш-чаралар менен да айкалыштырып жүргөн акын Арал, Балхаш ошондой эле, жалпы Казахстандын экологиясына байланышкан проблемлардын республикалык комитетин жетектеп келет. Белгилүү акын жана коомдук ишмер Мухтар Шаханов Казахстан менен Кыргызстандын эл акыны, Казахстандын Кыргызстандагы мурунку толук ыйгарымдуу элчиси, Бишкек шаарынын ардактуу тургуну. Сан-Франциско шаарын-

да Мухтар Шаханов АКШдагы Калифорния индустрия, билим берүү жана искусство Академиясынын академиги болуп тандалган. Бул наамга казак акыны өзүнүн жарандык поэзиясы жана бүткүл дүйнөлүк маселени козгогон ырлары үчүн татыктуу болгон. Ошондой эле, Мухтар Шаханов эл аралык Айтматов академиясынын академиги; Х. А. Яссауи атындагы Казак-Түрк Университетинин ардактуу профессору; Мындан тышкары акын Кыргызстандагы Эл Аралык «Түгөлбай ата» фондунун сыйлыгына (1994) жана Жамбыл атындагы сыйлыкка (1996) татыктуу болгон. 1997-жылы акындын ырларындагы эл аралык достукту жана адамдардын өз ара тыгыз мамилелерин, кайрымдуулукту даңазалаган жогорку сезимталдык менен жазылган чыгармаларын баалаган ЮНЕСКО уюму Мухтар Шахановду жылдын эң БООРУКЕР адамы деп тапкан. 2002-жылы акын А. Нобель атындагы алтын медаль менен сыйланган. Белгилей кетчү нерсе бул сыйлык илим жана маданият ишмерлерине биринчи жолу ыйгарылган.

М. Шахановдун ыр, баллада, поэмалары дүйнөнүн көптөгөн чет тилдерине которулган.

АКЫНДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Жазуучу Чынгыз Айтматов акындын чыгармачылыгы жөнүндө мындай дейт: «Менин өмүрүмдө эки Мухтар болду. Анын бири – атамдай камкор, кең пейилдүү устатым, улуу жазуучу Мухтар Ауэзов болсо, экинчиси – атуул акын, көп жылдан берки сырдашым, дос-иним Мухтар Шаханов. Менин баамымда, ал – кеңири чабыттагы изденгич, ойчул, чыгыштын акылмандыгы менен батыштын сезимтал дүйнө таанымын бир алкакта чебер айкалыштыр-

ган Азия материгиндеги алп акындардын бири»¹. Мухтар Шахановдун чыгармалары менен жакындан тааныш, ары ар бир табылгасын кубаттап жарык көргөн китептеринин баш сөзүн өзү баштап жазып, алкышын айтып, ак жол каалаган улуу жазуучубуздун акындын чыгармачылыгына берген баасын, айткан сөзүн кунт коюу менен карап чыгып ары карай иликтөөбүздү улантсак. Ч. Айтматов белгилеген акындагы ойчулдук, изденгичтик, «чыгыштын акылмандыгы» менен «батыштын сезимтал дүйнө таанымын» айкалыштыруу, улуу жазуучунун баамында, Азия материгиндеги алп акынга айлануу оңой-олтон иш эмес. Өз чыгармачылыгында жеңил-желпиге алдырбаган жазуучу албетте, башка калемгерлерден да көркөм эстетикалык изденүүлөрдүн туу чокуларын багындырууга далалат жазаган түбөлүктүү, ары актуалдуу, курч маселелерди, бүтүндөй адамзатка тиешелүү, ааламды чулгаган ой-пикирлерди издери, искусствого бир келип кетерлик эмес байыр алып, өз ордун таба турган оригиналдуу, өзгөчө жүзү бар таланттарды баалары анык. Мындай өзгөчөлүккө Мухтар Шахановдун чыгармачылык жетишкендиктери, берген жемиши татыктуу деп айтууга болот.

«Мухтар Шаханов – казактын эле акыны эмес, бүгүнкү бүт түрк тилдүү элдердин адабиятынын, маданиятынын көрүнүктүү өкүлү. Анын поэзиясынан мен журтубуздун байыркы кайрыктарынан тартып космоско чейин созулган азыркы ой жүгүртүүлөрүн туям»² – деп калкыбыздын белгилүү акыны Сүйүнбай Эралиев белгилегендей акындын ырларынан чыны менен ата-бабалардын накыл кептерин, насааттарын, тамырга кеткен жолду билүүгө болот. Анткени, акын

¹ Айтматов Ч., Шаханов М. Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 8-бет.

² Кыргыз Туусу, 2002. 5–8 июль.

ырларында өз ойун бекемдөө үчүн байыркы уламыштарды эл тажырыйбасынан өтүп, калпылып далилдүү жашоо формуласына айланган турмуштук кубулуштардын өткөнү менен бүгүнүн салыштырып берет. Дагы бир өзгөчөлүк акын өткөн тамырга таянуу менен улуттук негиздерди коргоого, өздүк өң-түстү сактап калууга тырышат. Акын үчүн аралашып өздүк өзгөчөлүгүн, маданияттын жоготкон руханияты жарды боз түмөнгө айлануу коркунучтуу нерсе. М.Шахановдун ой чабыттары кең ары ар тараптуу. Андагы негизги өзөк ойду баамдоо анчалык көп оорчулук туудурбайт. Себеби, акындык курч чабыттар менен таасын чагылдыруулар ойду жеткиликтүү берүү менен терең таасир калтырат.

Адамдын руханий аруулугу аны ойлондурган эң башкы маселе. Жан дүйнөнү байытуу, адамдагы чыныгы адамкерчиликтин жашашы, аны ар дайым табигыйлыгы менен коруй билүү, замананын ар кыл шартында адам болуудан калбоо маселеси турат. Себеби азыркы тапта айрыкча адамдардын көңүлүнүн түпкүрүнөн орун алган назик сезимдер алсырап, замананын алабарман шарында жашыруун калып жатканы аянычтуу. Муну акын жакшы сезип-туят ага жаны ачийт. Аны сактоого бар күчүн жумшайт. Акындын мындай түйшөлүүлөрүн байкаган жапон ойчулу Дайсаку Икэда мындай дейт: «Мухтар Шаханов ар-намыстын жана гуманизмдин алгыры болуу менен, өзүнө мүнөздүү өткүр ой жана жапакеч сезимталдыгы аркылуу бейадептиктен тамыр алган дүйнөлүк нравалык кулоону өзүнүн кубаттуу поэтикалык сөзү менен ачып берүүгө умтулууда.

Руханий жандуулукту жерип, жалгыз гана бир жактуу билимге таянган «компьютербаштуу жарым адам» сыяктуу жаңы пенделер түрүнүн жаралышы жөнүндөгү Шахановдук концепция, бизди, япондорду айраң таң калтырды. Мен анын элин ушундай

керемет акыны менен куттуктаймын»¹ Бир-бири менен жандуу карым-катнашын үзүп, техниканын курмандыгына айланган адамдардын тобун да сыртынан карап, аларга боору ооруп, куткаруунун жолун издеген Мухтар Шаханов сындуу адамдар залкар жазуучубуз таасын белгилегендей «Мындай деңгээлдеги акын 20-кылымда жаралып, 21-кылымга аттоого тийиш эле...»²

Акындын поэзиясы боюнча өзүбүздүн байкоолорго токтоло турган болсок, элде мурун анын чыгармаларындагы көп кырдуулукту, ар тараптуулукту баса белгилеп кетишибиз керек. Маселен, акындын калемине таандык адам турмушундагы ар кыл маселелерден тартып, түркүн өнүттөгү, маани маңыздагы ыр түрмөктөрдү учуратууга болот. Бирок акын Мухтар Шаханов ошончолук көп кырдуулукка карабастан өзүнүн табиятына гана мүнөздүү өзгөчөлүктү, башкача айтканда шахановдук стилди жана ыкманы жаратып, көпчүлүк адабиятчы илимпоздор да белигилеп кеткендей замананын бу кырдаалында поэзиянын актуалдуулугун коруп жана аны таасирдүү күчкө айланта алган десек бейчеки болбос.

Ырларында басымдуулук кылган темалар: жан дүйнөнүн байлыгы, рухтун улуулугу, мекен, эли жерди коргоо ага чыккынчылык кылбоо, адалдык, ак ниеттүүлүк, намыс, достук жана сүйүү, өлүм менен өмүр, тарых, эл достугу, улут жана анын тили, дили, маданияты ушул сындуу түбөлүктүү ары ардайым актуалдуу темалар. Бардык темалар турмушка жакындыгы, же турмуштун так өзүнөн алынгандыгы үчүн окурманга өтө жакын, анын жан түйнөсүнөн түнөк таба алган, аны толкундантип, ойго салган, унутулган сезимдерин козгогон, болбосом, жаны оймүдөөлөрдүн жаралышына тамызгы болгон, көпчү-

¹ Ошондо.

² Көрсөтүлгөн газетада.

лүктүн көңүлүнө толгон жалындуулугу менен айрымаланып турат. Дагы бир белгилей кетчү нерсе Мухтар Шахановдун поэзиясында таалим тарбиялык маани, үндөө чакыруу, ойго салуу, туура багыт жол көрсөтүүчүлүк өзгөчөлүк да байкалат. Акындагы мекенчилдик, атуулдук курч, өткүр үн да бийик чыгып, тууган жерге болгон сүйүү урмат-сый да дароо байкалат. М. Шахановдун поэзиясынын өзөк топтому катары анын «Төрт ана» деген ырын айтууга болот. Бул ырда акындын поэзиядагы багыты менен көз карашы таасын чагылдырылган. Ал анын ой-чабыттарынын жыйынтык бөлүгү сыңдуу. Ал өзөктөн тарам-тарам бутактар өсүп чыккан чынар дарагын элестетет.

«Ар адамда өз энеден бөлөк да,
 Өмүрүндө таяныч да, жөлөк да,
 Болуу керек кудуреттүү төрт эне:
 ТУУГАН ЖЕРИ – түркүгү, түп казыгы,
 ТУУГАН ТИЛИ – сыйлыгы, гүл азыгы,
 ЖАН БАЙЛЫГЫ, САЛТ-САНААСЫ – тиреги,
 Эртеңине шоола чачып кирери.
 Жана ТУУГАН ТАРЫХЫ.
 Эске алууга бул сага,
 Канча оор, мун кайгылуу болсо да.
 Кудурет жок төрт энеге тең келер,
 Ансыз жаның камгакка окшоп сенделер»¹ –

деген акын айтып, жаза турган ойлорун ушул ырга топтоп койгон шекилдүү. Мындан биз анын улуттук тил, жан байлык, тууган жер, тууган тарыхка кайрылган бурактарын өз өзүнчө карап чыгууга мүмкүнчүлүк алабыз.

Акында «РУХ менен ТИЛ»² темасы өзгөчө орунду ээлейт. Бекеринен бул аталышта Мухтар Шаха-

¹ Айтматов Ч., Шаханов М. Аскада калган аңчынын ыйы (Жылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 10-бет.

² Мухтар Шаханов атындагы «РУХ пен ТИЛ» клубу.

новдун ысымы ыйгарылган клуб да ачылбаса керек. Айрыкча акындын улуттук тилге башкача айтканда казак тилине болгон мамилеси өтө таасирдүү. Ааламдашуунун алкагында улуттук тилдин орус жана англис тилдеринин көлөкөсүндө калып жаткандыгы, жаш муундун эне тилинде сүйлөй албай, ойлой албай жаткандыгы акынды катуу түйшөлтөт. М. Шаханов ал маселеге үстүртөн, ооз көбүртткөн сөздөр менен эмес, кырдаалдын күрө тамырын кармап, бул илдет ырбап кетсе эмнеге алып келээрин терең түшүнүп, келечекти көрүп, туюуп туруп, мындай кеселден кутулуунун жолдорун издейт. Ал жандили менен күйүп, улуттук тилдин таламын талашып, алп-урушуп келет. Анын атуулдугу эл-жерге болгон урматы, ар-намысы бул аракеттеринен өткүр поэзиясынан таасын байкалат. Тил менен улуттун жаны бир экенин акын жакшы түшүнөт. Тил жоголсо улуттун да жоголоорун башкача айтканда казакты казак кылып турган анын эне тили, баба тили, тамырына кеткен тил өткөн менен бүгүндү байланыштырып турган улуттук тил экенин талыкпай далилдеп келет.

«Эне тилим, дана тилим, шекилденип жетим тил,
Өз жериңде чети сынган кесеге окшоп кетилдиң.
Зор ишеним менен жеттиң эле кечегиден бул күнгө,
«Жойулушум мүмкүн» деген үрөй да бар жүзүңдө.
Көчө толо же орусча, же англис тилинде
Жарнамалар арасынан чыкпай калыптыр үнүң да.

Азыр эне тилдин жайын ким бар чындап ойлогон,
Башчылар аз, өз улутуна тикелей тагдыр байлаган.
Көпчүлүгү камкорсунуп, сөз менен алдап жайлаган,
Иш жүзүндө нигилистик кылыгынан танбаган.
Чет элге барган министирлер тек орусча сайраган
Көз байлоону максат кылган спектакль айланан...

Мамлекеттик тилдин орду Башмыйзамда жазылды,
 Жазылганды ишке ашыруу неге узакка созулду?
 Башка улутту шылтоо кылуу-Мыйзамдарды бурмалоо,
 Балким, чала казактардын ыңгайына оомалоо.
 Ал эмне башка улуттар Пушкин али-Россияда жок бекен?
 Мындай күнгө кайдан келдик,
ЭНЕ ТИЛДҮҮ ЭГЕМЕНДИК
 Алда Абайдын урпагына буйрубаган бак бекен?»¹

Бул ыр саптарында акын бүгүнкү кырдаалды, тилдин ал-абалын эч кандай жаап жашыруусуз, ачуу чындыгы менен кошо бергенин, улуттук тилдин тагдыры менен ойногондордун нигилистик мамилелерин чагылдырганын байкадык.

Акын, улуттук тилдин мындай абалда калганына жооптуу деп элдин жүзү болгон башкаруучуларды, көч баштагандарды эсептейт. Мыйзамдар жазылган менен, башка улуттарды шылтоо кылып коюуп, чала казактар өздөрүнүн ыңгайын ойлоп, өздөрүнүн кызыкчылыгын көздөгөндүгү үчүн ал толук кандуу ишке ашпай жатат деген ой санаасы таасын байкалат. Бул ырдагы ойлордун тегинен чыкпагандыгын баамдасак болот. Анткени М. Шаханов өзү межлистин депутаты болуп, башкаруу менен бийликке аралашып жүргөн атуул. Дал ошол башкаруунун чордонунда жүрүп, улуттук тил, дил, каада-салт үчүн күрөшкөнү коомчулукту ойго салып, жаза бастырбаса, калктын рухун көтөрүп, өчүп бара жаткан улуттук сезимдерин тутандырып турмакчы.

Өткөнгө кайрыла турган болсок, эл башында туруп журтунун улуттук дөөлөттөрүн, дили менен тилин коргоого аны өнүктүрүп өстүрүүгө кара жанын

¹ Шаханов М. Улуттук нигилизм иримдери. Тилсиздендирүү анатомиясы. – Алматы, 2006.

карч урган, өмүр жолун калкынын тагдырына байлап койгон, арнап койгон тарыхтын алтын барагында түбөлүк калып, элинин түгөнбөгөн сыймыгы, түбөлүк мактанычына айланган адамдарга аз да болсо адамзат тарых эгедер. Башканы айтпаганда да перси тилине чек коюп, түрки тили менен жазып, сүйлөөгө чакырган улуу акын Алишер Навоинин ысымын атап кетүү парз.

Мындай өзгөчөлүктүн үлгүлөрүн, бүгүнкү күндүн шартына моюн сунбай алп-урушкан акын Мухтар Шахановдон да көрүүгө болот. Ал ошол ата-бабаларыбыздан бери уланып келе жаткан салтты бузбай, бийлиги менен кызматын кара курсагынын кулу кылбай, байлык менен дүнүйө кубалатып кетпей, келипкетер өмүрүн улутунун эртенине арнап койгон. Болбосом, улутуна куру күйүп, бир буту бийликтин үзөңгүсүнө илингенде эле алоолонгон оту өчүп, таш жарган үнү жоголуп кеткендер калктын көңүлүн калтырган-дар көп эле чыгып жатпайбы...

Кебибизди андан ары улай турган болсок, акындын улуттук тил жөнүндөгү ой чабыттарынын бир жыйындысы бизге төмөндөгүнү берет:

«О, Кудайым, эми канттик, бири болсо, бири жок?!

Түрүн узак сакталар, тексиз урпак атка конуп.

Тил, улуттун тагдыры орток, бири-бирисиз күнү жок,

Эгемендик кажет беле руху менен тили жок?»¹ –

деп эркиндикке чыкан элдин тили менен руху да эркин эч кандай таасирлер менен тушоолордун туткуну болбошу керек дейт. Эркиндикти тили менен руху да коштоп турбаса андай эркиндиктин барынан жогу деп күйүп турган акындын жагдайын бул ыр саптардан сезбей койуу мүмкүн эмес.

¹ Шаханов М. Голощекин және казак алипи. Тилсиздендирүү анатомиясы. – Алматы, 2006.

Менимче, бул көрүнүштөр кыргыз улуттук тили үчүн да бейтааныш болбосо керек. Кезинде канчалаган улутубуздун атуулдары ушул эгемендик, өздүк тил, улуттук каада-салт үчүн күрөшүп жүрүшүп камалып, кырчындай өмүрлөрү кыйылып, Ата-Бейитти жазданып жатып калышты. Ошолордун өмүргө тойбой ачык кеткен көздөрү, өнбөй жатып соолуган үмүттөрү, арбактарынын алдында кийинки урпак түбөлүк карыз. Эми минтип ал инсандар эңсеп жүрүп көрбөй кеткен эгемендүүлүк колубузга келгенде айры жолго түшүп, жаза басууга акыбыз жок. Касым Тыныстанов, Ишеналы Арабаев өңдөнгөн кыргыздын чыгаан уулдары бүгүнкү күнгө салыштырмалуу эң оор шарттарда эли, улуту үчүн кара жандарын карч уруп улутубуз илим менен билимден өксүп калбасын деп, биз да өз эне тилибизде окуп, билим алалы деген ойдо окуу китептерин чыгарышып, улуттук жетилүү менен өнүгүүнү каалашкан. Кылычтын мизинде жүрүшүп, жашоо-өмүр менен кармашып жүрүшүп көп иштерди аркалашкан. Албетте, мындай иш бүгүн ар кимдин эле колуна келе бербеген эрдик экендиги далилденди...

Канатташ эки элдин акыны атанган М. Шахановдогу улуттук тилге болгон мамиле, аны жандандыруу кадыры менен баркын көтөрүүдөгү иш чарасы кыргыз коомчулугу үчүн да үлгү болоору талашсыз.

«Жалтыраган каухар дешип нур себер,
Адамдар бар алдаганга кур чебер.
О, Ата-Журт, азбы мына ааламда,
Оттон качып бышпай калган күлчөлөр...

.....

Сени ар дайым жалгадыктан коргоого,
Бактылуумун күчүм жетип турса эгер!»¹ –

¹ Айтматов Ч., Шаханов М. Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 356-бет.

деген акындын жалындуу атуулдук сөзү менен анын улуттук тил жөнүндөгү ыр саптарын жыйынтыктасак.

М. Шахановдун поэзиясындагы өзөк темалардын бири – **ЖАН БАЙЛЫК**. Башта да белигилеп кеткендей акын рух менен тилди бири-биринен бөлүп карабайт. Акын бул теманы терең философиялык ой-толгоолордун түпкүрүнөн чыккан жыйынтыктар менен ачып берет. Акындын ырларында руханий жардылык ооз учунан айтылган бир келип кетер ой учкуну эмес өзүнчө формулага айланган, анын көңүлүнүн чордонуна орун алган маселе.

Базар экономикасынын адамга алып келген пайдасы менен зыяны, көр оокат, дүнүйө топтоо менен жүрүп жан дүйнөсү, руху урап кыйроо коркунучунда турган адамдар тобун акын баян кылат. Маселен «Компьютер баштуу жарты адам» (Рухсуз күчтүн формуласы) ыр түрмөгүнө көңүл бурсак:

«Эл сыйлаган карыядан ардактуу

Коноктору сураптыр:

– Ага канча уулуңуз бар изинизди улаган?

– Бир жарым! – деп айткан экен ал адам.

Ал так айтсам, үч уулум бар зирек ары билимдүү.

Үчөө тең билим кууп, оозго эрте илинди.

Ошол үчөөнүн бири гана ой-тилегин, санаасын,

Техникалык билими менен өргө чапкан илимин,

Улутунун кылымдарды карыткан руху менен жууруду.

Андан алып күч кубат ай-ааламды толгоду

Эки уулумдун тагдырында мындай бурулуш болбоду

Экөө тең куру билим чөңгелинде шорлоду

Руху, жаны жартылардын баркы болбойт айтууга,

Ошондуктан кош уулумду тенештирем жарты уулга.

Макул, жарайт эки уулумду мезгил урса аркадан

Нагыз уулум бирөө гана, ал экөө-жарты адам»¹

¹ Шаханов М. Компьютер баштуу жартылар. (Рухсуз күч формуласы) Тилсиздендирүү анатомиясы. – Алматы, 2006. 252-бет.

Мында акын ар кыл билимге ээ болуп, техника илимдерин өздөштүрүп ашкан билимдүү адам болгон менен руханий дүйнөсү жарды калып жаткан адамдарды «монитор көздүү компьютер баштуу жарым адам» деп эсептейт. Анткени ал адамдар курулай илим-билимге ээ болгону менен аны жан-дүйнө байлыгы, адамкерчилик аруу сезимдер менен айкалыштыра албагандан кийин ал толук кандуу адам болуп саналбайт дейт Шахановдук концепция. Албетте, азыркы тапта илим менен техника өнүгүп адамзаттын акыл-эси алда кайда кетти. Бирок адамкерчилик мамилелер да алда канча төмөндөдү. Акын М. Шахановду да бул жагдай көп түйшөлтөт. Ал өз поэзиясы менен мындай көрүнүштөргө бөгөт болууну көздөйт.

«Анда бул да жолу ийри улутубуздун шору бу,
Кандай түштүк биз батыштын кыйратуучу торуна?
Кубандык эле, кошулдук деп таза булак коруна.
Адашкандай аңчы уудан,
Биз алардын кир суу куйган
Жүрөк менен ой айныткан түтүгүнө туташтык,
Колубузда болгон, барды өнүктүрбөй тушаттык...»¹

Батыштын илим-билимин алабыз, андагы илимдин таза булагына туташабыз деп, бирок ылгабай барып алардын «акыр-чикир агызган арыгына барып кошулуп калдык» деген акын жаш муунду батышты тууроо менен алардын жетишкендиктерин алууда кылдат мамиле жасоого чакырат. Куру билимди кууп жаштар алган билимдерин улутунун руханий байлыктары менен айкалыштыра албай жаткандыгы абдан өкүнүчтүү. Кудум башына шири салынган маңкурт сындуу руху өлтүрүлгөн чала жандардын абалын баян кылган акын ал күндөрдө зордук-зомбулук менен маңкуртка айландырышса

¹ Ошондо. 253-бет.

азыркынын маңкурттары акыл-эсин өз ыктыярлары менен алдырып, сезим менен тукумдан жан байлыктан айрылып олтурушат. Андыктан илим-билим менен бирге адамдык касиет, руханий байлыктын да эриш аркак жүрүүсү керек болбосо, курулай алган билимбиз бизди толук кандуу адамды калыптай албайт деген жыйынтыкка келебиз.

Мындан кийинки орчундуу тема, «Төрт ана» чынар дарагынын жоон бутагы ТУУГАН ТАРЫХтан сөз болмокчу.

«Сага айтар сыр бар дейт чөптөр бойго асылып,
Өткөн күндүн бүт белгиси жатат кумга басылып.
Кум астынан ата-бабаң кулак төшөп, туят бу,
Сенин ар бир кыймылыңды тыңшап жаткан сыяктуу» –

деген акын Мухтар Шаханов поэзиясында өткөн тарыхка кайрылат, тамырга кеткен жолду издейт, бабалар өтмүшүн баян кылат.

Тарых албетте, адабиятта эң бир орчундуу темалардын бири. Айрыкча ааламдашуунун алкагында калган, ансыз да көп жылдар өздүк каада-наркына болгон мамилеси солгундап кеткен калктар үчүн күн деминдеги курч суроо. Өсүп келе жаткан жаш муун ушундай шартта эски ата-баба тарыхын акыл-эсинде сактап аны туу тутуп, андан ары улап кетеби же баарын унуткарып, замананын жеңил-желпи шарында кала береби? Мына ушундай соболдорго жооп издеген акындын поэзиясына карап көрсөк андан ары курч, таасын ой-пикирлерге карк болуу менен ары белсемдүү таасир да алабыз.

Акындын тарыхый теманы козгогон ырларында өзгөчө түрки тарыхы көз алдыга жандана түшөт. Акындын туулган жери бай тарыхый мурастын борбору болгондуктан анан да, акын жаштайынан өз мекенинин тарыхый окуяларына кулагы бышып чоңойгондуктан, ошондой эле, өзүнүн дээриндеги атуулдук, акындык руханий күч-кубатынын молдугунан барып жаралып турган чыгармаларга көңүл бурсак;

Маселен: «Отырар китепканасы» атуу ырында Чыңгыз хандын жортуулунда кыргынга учураган белгилүү шаар Отырардын бай китепканасынын жок болуп кеткендигинен сөз кылат. Анда акын бүтүндөй тарыхтын дайынсыз кеткендигине өкүнөт. Ошондой эле, ал жагдайды бүгүнкү күндүн шарты менен салыштырып карап, көпчүлүк чыгармаларында байкалгандай эле, курч, таасирдүү корутундулайт:

.....
**Жер астына жашырылган
 Бабалардын учкул ойу, санаасы.
 Уяттууну толкундандыткан,
 Канаттууну залкар кылган,
 Бүт ааламды таң калтырган,
 Руху менен колдо бизди
 Отырардын улуу китепканасы!**

.....
**Кайда барсаң жеке мүлдө жеңиши үчүн алкынуу,
 Таптырабы кумга синген зор парасат дастаны?
 Басты максат- Фарабилер бийигине талпынуу,
 Руху жок билимдүүдөн коом чарчай баштады.¹**

Бул саптардан тарыхый байлыкка карата акындын көз карашын, андан сөз кылууда көздөгөн максатын баамдасак болот. Айрыкча акыркы эки саптан «Басты максат – Фарабилер бийигине талпынуу, // Руху жок билимдүүдөн коом чарчай баштады» акындын өздүк принциптерин да көрүүгө болот. Демек, акын Фарабилер² бийиктигине талпынууну де-

¹ Шаханов М. «Отырар китепканасы». Тилсиздендирүү анатомиясы. – Алматы: Рух-дария, 2006. 355-бет. (кыргызчаланып алынды).

² Фараб – Отырар шаарынын дагы бир аты Фараб болгон. Фараби – деген сөз Фарабдык дегенди билдирет. Баарыбызга белгилүү болгондой, ал доордогу акын жазуучу деги эле, улук адамдар өз жеринин ысымы менен кошо аталган мисалы: Кашкари, Баласагуни. ж.б.

ген саптары менен ошол мезгилдин руханий жетишкендиктерин да унутта калтырбай аны жандандыруу максатын көздөгөн. Бул жерде «Фарабилер» дегени тек гана атактуулар болушу шарт эмес, андыктан жапырт Фарабдыктар же Отырарлактар деп да түшүнсөк болот. Себеп дегенде, ал мезгилдин адамдары илим-билимдүү деген сөз менен жалпы билимге ээ ошону менен катар эле жан дүйнөсү бай ары руханий бекем тирөөчү бар адамдарды айтышкан жана түшүнүшкөн.

Чындыгында да ал түшүнүккө жооп берээрлик деңгээлде адамдар болгон. Адеп-ахлакты, каада-салтты бек сактаган калктын бүгүнкүдөй руху менен билими бөлөк калган көйгөйү болгон эмес өндүү.

Атагы алыс кеткен Отырар шаары кезинде жалпылаштырып ирандыктардын деги эле, түрк тилдүү эмес калктар тарабынан берилген Түриктан же Түран аймагында жайгашкан. Отырар шаары жалпы Түркистан чөлкөмүнө тиешелүү маданий өзгөчөлүктөрдү, Түркистан шаарларына мүнөздүү касиеттерди сактап келген. Бул жагынан алганда М. Шахановдун поэзиясындагы Отырар калаасы жөнүндөгү баяндар биздин Орток Түрк маданиятын же эски аталышы менен айтканда Түркистан аймагын көз алдыбызга тагыраак, түшүнүктүү жандандырууга жардам берет. Акындын поэзиясындагы тарыхый каармандар Түркстандын элесин дагы да даана чагылдырып турат.

Маселен: «Баба Түркистан» деген ырында акын азыркы Казахстандагы байыркы түрк дүйнөсүнүн борбору болгон бүгүн да өз атын сактап, тарыхка так далил, таасын күбө болуп турган Түркистан шаарын зор эргүү менен калемге алган. Ырдын текстин карап көрсөк:

Түркистаным, бабалардын ирмелбеген көзүндөй,
Ардактуусун, кара күчкө жеңдирбеген сезимдей.

Сени таанып билбегендин даңкы бийик жанбаган,
Алар жапырт тамырсыздык сыркоосунан шорлогон.

Фарабиден чубак көргөн,
Яассавиге кубат берген,
Бүткүл түрк валетине астана-
Асыл калаа,
Асыр калаа,
Жаны бекем жаш калаа-
Түркистаным – бабам,
Түркистаным – бабам,
Батаңды бер мага.

Далай-далай өр көөдөнү ай кондурган төшүнө,
Жоктободу, канча тарых сактабады эсине.
Сенин багың – кылымынан озуп туулган уулдарың,
Ошондуктан калың элге мактаныч болуп турасың.

Адамдыгын алсыраткан пенделердин баары да,
Жете албайт сен тутунган бийиктиктин баркына.
Ар качан жакшылыкка буруп элдин санаасын,
Сен тура бер нурландырып казактын кең талаасын.¹

Бул саптардан акындын түрк дүйнөсүнүн байлыгы болгон тарыхый эстеликке кайрылып, ал туура-луу өз ой-санаасын бергенин көрүп олтурабыз. М.Шаханов Түркистан шаарын бабалардын көзү менен салыштырат. Түрк тилдүү калктардын эң ыйык, медресе туткан нерсесин көзгө теңеп кастарлаганын эске алсак, бул салыштыруунун манызын дагы терең түшүнө алабыз. «Сени таанып билбегендин даңкы бийик жанбаган // Алар жапырт тамырсыздык сыр-коосунан шорлогон», – деген саптар менен акын Түркистандан тарыхын унутпоого чакырат. Ал шаарды таанып билбөө дегендин өзү бүтүндөй бабалар

¹ Шаханов Мухтар. Баба Түркистан. Тилсиздендирүү анатомиясы. – Алматы: Рух-дария, 2006. 328-бет. (кыргызчаланып алынды)

дүйнөсүн эстен чыгарып, тамырыбызды, тегибизди унутуу, ким болуп келгенбиз, кандай элек деген сууроолорго жоопсуз калуу дегендикти билгизерин эске салат. «Жетесиз», «тексиз» деген атка конбой, баасын, кунун билбей басып жүргөн жерибиздин өткөнү менен келечегин ойлой жүрүүгө үндөйт.

Түркистандын атагын алыска чыгарган анын илим-билимдүү уулдары, заманынан озгон акылман, даанышман бабалар экенин айткан акын аларга башын ийип, бата сурайт. Түрк тилдүү башка калктарды албаганда да кыргыз, казактарда бата алуу, бата берүү салты чоң мааниге ээ. Бата – көбүнчө калың элден, ата-энеден, же оозу дубалуу, кутман карылардан тиленет. «Түркистаным – бабам», – деген акын ал жердин ыйыктыгын каны-жаны менен туюп, касиетине сыйынуу менен, мына эми канча кылым өткөндөн кийин аны жандандырып, заманынын, асылы менен кунарысызы аралашкан чагында, өз мууну менен маданиятын бу ийри жолдо адаштырбай адамдык аруулуктун, руханий байлыктын булагына өзү баш болуп ээрчитип бараткан сындуу.

«Түркистан аңызы» деген ырдын жаралуу тарыхын акын мындайча эскерет; «Орто-Азиядагы 14-кылымдын кайталангыс кол тамгасы Түркистан¹ жергесиндеги архитектура өнөрүнүн экинчи Меккеси аталган ажайып эстелик – Кожа Ахмет Яссавинин күмбөзү экендиги өзүңүзгө маалым. Бул алп күмбөздү улуу окумуштууга арнап, данктуу кол башчы Аксак Темир салдырган. Көгүлтүр мунаралары күнгө чагылышкан ушул күмбөздүн бир жак канаты эмне себептен бүтпөй калгандыгы тууралуу арсыз махабатты ырдаган бир аңыз бар. Ошол акыйкаттка бергис уламыш аңызды кийинчерек ырга да

¹ Казакстандын Чымкент областындагы шаар.

айландырганмын»¹. Мындан биз акындын эл оозунда айтылып келе жаткан уламыштарга астейдил мамиле жасап, аларды кайрадан иштеп чыгып, жаңы түс, боек берүүгө жетишкендигин көрө алабыз. Бай тарыхтын далили катары бүгүн дүйнө калктарынын көңүлүн өзүнө буруп, бир кездерде жумурай түрк тилдүү элдердин мекени, Түркистандыктардын борбор калаасы аталган бул кең чөлкөмдүн көркүнө көрк кошкон Ахмет Яссави эстелиги бизге ата-бабаларыбыздан калган мурас, орток байлык экени шексиз. Эстеликке байланышкан аңыз, уламыштарды билүүбүз абзел. Себеби, эзелтеден айтылып келе жаткан, элдин жадысында сакталган жанга жакын ары таасирдүү окуялар так тарыхый далилдер менен эриш аркак жүрсө жаш муундардын жүрөгүнө, көңүлүнө терең уялап, мекенге, тууган жерге болгон аяр мамилесин арттырары талашсыз. Бул жагынан алганда акын Мухтар Шахановдун жогоруда аты аталган ыр түрмөгү өзгөчө мааниге ээ. Бир жагынан айтылуу легенда кагаз бетинде кылымдарга кала турган мүмкүнчүлүк алса, экинчи жагынан ал иштелип, чыгармачылык изденүүнүн жаңы кырлары менен жабдылып, урпактарга таалим-тарбия берүүнүн эң бир көөнөргүс кенчине айланып олтурат.

Далай-далай бийик – пас асылдарды
Теңешкенде келтирбей жарымынан,
Эстелик турат
Канчалаган кылымдарды
Узатып коюп, жылмайып мыйыгынан.

Жалкоо, кежир төөдөй кетенчиктеп,
Жылжыды өмүр үстү менен бу жердин.
Эстелик турат улуулук калпын сактап,

¹ *Айтматов Ч., Шаханов М.* Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 325-бет.

Даңкын сактап даанышман чеберлердин.

Мыйзам чыгып, күз кызыгы калган кезде азайып,
Түркстанда бир эстелик өнүп чыкты ажайып.

Күндөн-күнгө келбеттенип, күндөн-күнгө келишип,
Зор эстелик өсүп жатты журтту өзүнө таң кылып.

Сан миндеген кул-жалчылар эртели-кеч тынбастан,
Сары талаа үстүнө жазып жатты бир дастан.¹ –

деп башталган бул поэма бизге күмбөздүн курулуш тарыхынан кабар берет. Улуу данышман Ахмет Ясавиге арналып Аксак Темир тарабынан курдурулган эстеликтин бир канаты эмнеликтен бүтпөй калганын акын тарыхый-лирикалык уламыш менен баяндайт. Мында Иран, Индия өлкөлөрүнөн алынып келинген усталардын арасында сулуу, ары колуна көөрү төгүлгөн чебер сүрөтчү, үнү мукам ырчы жигит болот. Ал Аксак Темирдин балдызына ашык болуп калып, суусундук алып келгенде бетин жапкан жоолугун ачып жиберет. Жолдоштору бул жоругун Хан укса аны соо койбоорун айтышат. Ошондо өзүнүн коркоктугун билгизип баягы жигит өңдалеттен кетип, жанындагылардан акыл сурайт. Алар өздөрүнөн да кооптонушуп Хан сапардан келгенче түн катып качып кетели дейт. Бул кеңешти акыл көргөн жигит алар менен чогуу качып чыгат. Хандын жигиттери көп узатпай аларды кармап келип зынданга салат. Ошондо зынданда жаткан жигитке баягы Хандын балдызы Марзиядан кат келет. Ал катта төмөндөгү саптар жазылуу болот:

«Бир күндө ачып мүнөзүңдүн бар кырын,
Тез өчүрдүң жигериндин жаркынын.

¹ Шаханов М. Түркистан анызы. Тилсиздендирүү анатомиясы. Алматы: Рух-дария, 2006. 160-бет. (кыргызчаланып алынды)

Жаккан эле жайдарылыгың алгачкы,
 Жанталашып качканың не, жаркыным,
 Жарылардай сага куштар сезимден,
 Өзүмдү-өзүм кармачумун өзүм мен,
 Өлүмдөн да тайманбаган тилекти
 Кантип окуй албадың сен көзүмдөн?
 Өнөрүң бар караган журт канбаган,
 Ырың бийик асманымды шаңдаган.
 Кудай сага баарын берип,
 Тек гана
 Эрдик бербей койгонуна таң калам.

Эми баары өчтү, өттү.

Далбаса.

Амал канча ишенгениң албаса?!
 Сени өлдү деп өкүнбөймүн.
 Аттиң-ай,
 Бүтүп-бүтпөй бул эстелик калбаса-а!..

Булак өмүр сүргөн менен кураксыз,
 Эрдик өмүр сүрө алабы максатсыз?
 Жүрөгүндө эрдиги жок адамдын
 Бүт бардыгы махабатка туруксуз!»¹ –

деп Марзия аруунун каты менен поэма соңуна чыгат.

Тарых менен лирикалык өзөктүн кынтыксыз айкашуусунан жаралган бул поэма өз ичине башта да белгиленгендей зор таалим-тарбиялык маанини камтыйт. Тарыхтан кабар берүү менен бирге акын эржигитке мүнөздүү, эрдик, чечкиндүүлүк, кайраттуулук, өлүмгө тике кароо, аруу таза махабат үчүн күрөшүү жадакалса ал үчүн жанын берүүгө кайыл болуу

¹ *Айтматов Ч., Шаханов М.* Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 326–327-бет. Кыргызчалаган Акбар Рыскулов.

сындуу сапаттарды да ачып берет. Поэмада лирикалык өнүт басымдуулук кылса да ата-баба тарыхына болгон таазим, эстелик-күмбөз менен сыймыктануу, анын керемет турпатына таң болуп, аны даңазалоо да таасын сезилет.

Акын жогорудагы темага байланышкан ырлары орто кылымдын тагыраак айтканда Чынгызхан доору менен эле чектелип калбайт. Анын поэзиясынан байыркы көөнө түрк мурастарынын да орун алганын көрсөк болот. Ташка тамга баскан ата-бабаларыбыздын тарыхы да көз жаздымда калган эмес. Маселен Мухтар Шахановдун зор эргүү менен байыркы түрк доорундагы улук даанышман Тонукөктүн көрөгөч акылмандыгын баян кылган, аны бүгүнкү жагдай менен тикелей байланыштырган да ыр түрмөгү бар.

Ал «Тонукөк бабанын көрөгөчтүгү, же букаралыкка умтулуунун акыры» деген чакан поэма. Акындын өз сөзү менен айтканда; «Улутсузданууга кандаштарыбыз биздин доордо гана эмес, байыркы кылымдарда да чоң каршылык көрсөтүшкөн. Ошол кездеги элдик салт-санаанын жоголо баштаганынан кабар берген, өз мезгилинде үч каганга анын ичинен Күлтегинге да акыл кеңешин берген даанышман Тонукөк бабанын тарыхтан куралган чакан баяны, тек гана карындын камы үчүн улутунун тилин курмандыкка чалууга даяар турган бүгүнкү кээ бир кандаштарыбызга руханий саткындыктын өтө оор залкаларга жетелей тургандыгы жайында кабар берип, аларды ойго салса абдан кубанычта боломун»¹ деген акындын жогоруда аты аталган поэмасында Кытай калкы менен ымалада болуп, ага кошулууну ойлогон Капаган каган менен ага кеңеш берип ал оюнун натуура экендигин айткан Тонукөк жөнүндө

¹ Шаханов М.. Тилсиздендирүү анатомиясы. – Алматы: Рухадария, 2006. 88-бет.

поэмада даанышмандын кебин укпаган Капаган каган Тонукөк мындай дейт:

«Кытай элдин эгер тилин үйрөнсөк, бурулар бизге көңүлү,
Көңүлүн бурсак түрк тайпаларынын коопсуздана түшөр өмүрү.
Ал элге букара болуу да бакыт... көрөрсүз аны кезинде...
Бүркүттүн күчү тырмагында болсо, ал менин
күчүм – төшүмдө!...»

Буга жооп кылып,

«Түшүндүм – деди Тонукөк карыя – эт кессе да
эми этинден,
Манкуртташууга жол алыпсың, кайтпассын
багыт-бетинден.

Уул-кызың кытай тилинде сайрап,
Ой-санаандын баарын кытай ээлеп,
Жагындын сарайдагыларга бир нече түркүн сыйлык берип,
Жакында кытай ак сөөгүнүн кызына да алдың үйлөнүп.
Билалбадың өз тилиң менен өз рухундун баасын,
Эми, сен кытай сарайындагы күлкүлүү зат болуп каласың...» –

деп карыя тим болот. Көп өтпөй Капаган каган букара болууну каалабаган ар уруусуна жортуул жасайт. Ал урууну багынтып эрлерин кырып, көңүлү жайдарыланып жалгыз калганда кармашуудан токойго кире качып аман калган төрт адам келип, кагандын башын алышып кытай элчисине алып барып беришет:

Алиги төртөө жапыруун келип,
Касиетсиз кан ичердин башын алды ошондо...
Башта алпарып алар кытай элчисине сунушту,
Элчи дароо мында кандай сыр жатканын түшүндү.
Андан кийин жибекке ороп эмирчиге жеткизди,
А эмирчи каган ишин ой-электен өткөздү:
– Бул бечара жан талапкан бизге букара болууга,
Ошондуктан тийиш сарай кызматында калууга.
.....
Амал канча, эми менин көрсүн соңку сыйымды!..

Ал устасын чакырды да: «Капагандын башынан
Той-жыйында шарап ичер идиш кыл!» – деп буйурду.

Ошентип Тонукөктүн төп келди бар айтканы,
Шордуу каган мекенине түбөлүккө кайтпады.

.....

Каган эли туш болгондо азаптуу, оор заманга,
Улуу Түрк каганаты жанчылганда таманда,
Император мактаныч менен сөз сүйлөдү толгонуп,
Шарап куйган каган башын саал жийиркене көтөрүп...

Качан болсун таламыңа байланыштуу өсүшүн,
Чындык... же саткындык менен улгайдыбы өрүшүн?
Катаал убакыт, катаал сурак эми келди сен үчүн:
«Эртең да жениш саналабы бүгүнкү чоң жеңишип?
Кызмат кылдың кандай,

кантип,

кимге,

жана эмне үчүн?»¹ –

деп акын поэма соңун жалындуу ары адамды ойго
салган суроо менен аяктайт.

Менимче, Мухтар Шахановдун бул баяны түрк
дүйнөсүнө тартуу кылынган зор ары өтө маанилүү
белеги болушу керек. Анткени, мында байыркы ба-
балар тарыхы бар, андагы олуттуу маселе башкача
айтканда түрк тектүүлүктү, түрк тилдүүлүктү жого-
туп жиберүү коркунучуна болгон мамиле турат. Мын-
дан канча кылым мурун да даанышман карыялары-
быз өз өзгөчөлүгүбүздү сактап, улут катары жоголуп
жок болуп, башка калктардын канатына корголоп,
жан байлыгыбыз, руханий дөөлөттөрүбүздү жок кы-
лып жиберүүгө жол беришкен эмес. Маданий мурас-
ты корушкан. Даанышмандардын мындай касиетти

¹ Шаханов М. Тилсиздендирүү анатомиясы. Тонукөк бабанын
көрөгөчтүгү ... – Алматы, 2006. 90–94-бет.

түшүнбөгөн кагандарга кеңеш бергендигин, алардын акылын акыл дебей эл-журту менен эсептешпеген кагандардын элде мурун өз элинен сокку көргөндүгүн акын өз ырында таасын чагылдырган. Кагандын шарап куйган кесеге айланган башы менен Мухтар Шаханов өлсө да сөөгү сарайда кызмат кылууну уланткан, бөтөн журтта андан жогору сыйга-урматка татыбай калган кагандын жан кейитер абалын берген. Каганды өлтүргөн жигиттерге да ал баштын кереги жок, алар аны кагандын ашыра жагынган, жакын күйөрман туткан Императоруна жиберешет. А император болсо ал кагандын башына шарап куйулган аяк болуудан башка ылайыктуу кызмат, сый-урмат көрсөтө албайт. Акын ыр сонунда бизди, ошол, көөнө түрк кагандарынын урпактарын ар иште астейдил болууга, күнүмдүк жеңишке манчыркабай келечекти ойлоого үндөйт. Сырткы таасирлерден өз маданий мурастарыбыз менен руханий күчүбүздү калкан кылуу аркылуу гана коргоно аларыбызды дагы бир жолу белгилейт.

Акындын поэзиясынын күрө тамырын түзгөн төмөндөгү

«Отырардын эрдиги, же жеңилген жеңилбес тууралуу дастан» деген көлөмдүү чыгармасы ТУУГАН ЖЕРДИ, мекенди сүйүү аны коргоонун эң таасирдүү үлгүсүн чагылдырган бул чыгармада жети жарым кылымдан кийин ата-бабалардын керези менен осуятын орундатуу тууган жерден атуулдук, перзенттик карыздан кутулуу бар.

Чыгармада каардуу Чыңгыз хандын уулу Чагатай эки жүз миң аскер менен алты ай бою Отырарды ала албай убара болот. Ар-намыска бек, бул шаардын эр жигиттери мекенин биримдик менен жан аябай корушат. Ошондо, Чыңгыз хан уулу Чагатайды чакырып, мындай мыкты жоону айла-амал менен гана жеңүү керек экендигин айтат. Ошентип,

Алты ай бою эрдик салттан чегинбеген Отырар,
 Алты ай кыргын алааматтан жеңилбеген Отырар.
 Алты күндө тапшы талкан кыйрады.
 Акыл-оюн жалындаткан,
 Өнөр, илим шамын жаккан
 Улуу калаа Азиянын маңдайына сыйбады.
 Канкор душман,
 Чал-кемпирди,
 Наристени-мөлтүрдү,
 Боюнда бар аялды да ичин жарып өлтүрдү.
 Кузгун карга жабалактап, каптап мундуу асманды,
 Отырардын аянычтуу, шордуу күнү башталды.

Отырарды тыптыйпыл кылып кырып салгандан
 кийин, «Бул зор калаа күлгө айланып, тийген күнү
 түнгө айланганда» эки адамды Чыңгыз хандын ал-
 дына алып келишет.

Анын бири – аты аңызга айланган,
 Алты ай бою Отырарды
 Коргоп, жоону тосо алган.

.....

Жакшылыкка жакшылыкты жалгаган,
 Фарабинин, Яссавинин ырларын,
 Тандан кечке жатка айтуудан талбаган,
 Небир адил эл башкарган жан эле,
 Отырардын Кайыр аттуу ханы эле.
 Экинчиси- кара түндөй түнөргөн,
 Эрк-намысы, от жигери түк өлгөн,
 Чагатайга Отырардын эшигин
 Ачып берген,
 Карачоку түгөнгөн.

Кайыр хандын кулагын куйкалатып, мурдун ке-
 стирип Чыңгыз хан жеңдим деп ойлойт. Бирок Кай-
 ыр хан кайратынан тайбай, душманына мыскыл-
 дап күлө карап, жеңилсе да жеңилбей эрдик менен
 баш ийбей турат. Ошондо, Чыңгыз хан ага карп ту-
 руп мындай дейт:

Кайра мага күлө карап турасың.
 Рух- күчтүн салтанатын курасың.
 Баатырдыгың, көкжалдыгың билинди,
 Бек кармадың эрдик намыс, дилинди.
 Алар сенин жанчкан менен дененди,
 Айла канча, жеңе албаптыр дилинди. –

деп Кайыр хандын эрдигин баалап, «Мендеги бир кементелик толсо го, Чиркин сендей беш кол башчым болсо го», – деп арман кылат да эрдигине берген сыйым болсун деп, чыккынчы Карачоронун жазасын өзүн бер деп колуна кылыч карматат. Чагатайга кылган саткындык жардамы үчүн Чыңгыз хандан алкыш күтүп турган Карачоку анын аягына жыгылып;

– Улуу ханым,
 Адилдикпи мунуңуз?
 Өлгүчөктү болойун дейм кулуңуз
 Отырардын дарбазасын мен ачып,
 Бербегенде жеңер беле уулуңуз? –

дейт. Ошондо, Чыңгыз хан өз аскерлери канчалык мыкаачы болбосун бирок эч качан мекенин сатып чыккынчылык кылбаарына ишенерин айтып, Карачокуга окшогон чыккынчынын ага кереги жок экенин айтат. Чыккынчыга чыккынчылык кылуу табийгаттын мыйзамы дейт да;

Кечиримди күтпө менден зарыга.
 Сен, чыккынчы тигил дүйнө жолуна,
 Ишенип кет акыйкаттык барына! –

деп Кайыр ханга кылычты узатат. Ошондо, Кайыр хан бул чыкканчы жигиттин калк сыйлаган кары атасы бар экенин айтып, аны алдыртат. Карыя уулунун бул ишке кантип барып калганын мындайча түшүндүрөт. Көрсө, атасы уулун бала жытына зар болуп жүргөн алыстагы тууганына жаштайында бе-

рип койгон экен. Колуна эр жеткенде гана келип-тир. Демек, тууган жердин касиетин сезбей, кадырын билбей чоңойуп калган экен. Тамыры тууган жеринин топурагына терең кетпей, камгак болуп сенделип калган экен. Ошондон улам чыккынчылыкка барып отурат деген жыйынтыкка келебиз. Эркек киндик калбай кырылган калаасына ичи куйкаланган Кайыр хан Отырардын эрдигин аңыз кылып ырдай турган акын да калбады деп катуу өксүгөн экен. Чыңгыз хан табасы канып, тып-тыйпыл кылдым деп отурганда баягы карыя мындай дейт:

«Кандыргандай табанды каткырасың,
Жаңыласың абалы, жаңыласың.
Жума мурун,
Элчи кирчү капкадан
Мекенимдин жүзүн жалын кактаган
Мен качырып жибердим бир баласын —

деп Кайыр хандын үзүлгөн үмүтүн улап, жоошутат. Кайыр хандын өчкөн оту жанып:

Баракелде
Бул эмгегин жарады!
Бирок андан урпак тарап
Андан акын туулганча,
Ошол акын ата жолун кууганча,
Көөдөнүнө батырганча талааны,
Айырыгыча актан бөлүп караны,
Далай өзөн тынып өтөр,
Балким далай кылым өтөр,-
деп Кайыр хан жашка толуп жанары
Отырарды кыйбай узак карады.
.....
Ойгон, Кайыр, улуу бабам, касиеттүү,
кымбаттуум!
Дарактарды чым кылган соң,
Жомогунду чын кылган соң,

Жети жарым кылымдан сон,
 Өзүндү издеп үн каттым.
 Аман калган баатыр арман,
 Отко оронгон Отырардан
 Качып чыккан шол баягы баладан,
 Бул күндөрү канаттуу урпак тараган.
 Сенин улуу касиетиң колдогон,
 Ал урпактан чыккан акын мен болом.
 Сыймыктанып атыңды атайт төгөрөк,
 Урпактарың өсүп-өнүп көгөрөт.
 Өз тамырын сенден алып жаткан эл,
 Сага окшогон баатырларын төрөмөк»¹

Мына ошол байыркы түрк дүйнөсүнүн сыймыгы, Азиянын маңдайына бүткөн, гүлдөп өскөн шаардын трагедиялуу тагдыры атуул акын Мухтар Шахановдун чебер калеми, акындык күчтүү дарамети аркылуу бизге жетип, эр жүрөк коргоочуларынын кум, топуракка сиңип кеткен үмүттөрү бүгүн жанып олтурат деп айтууга болот. Ошондой кыргын менен алааматтан качып чыгып, аман калган баладан тараган урпак бүгүн ааламга таанылган акын чыгарып, ал акын ата-бабанын арбагын ыраазы кылып, өчкөн үмүтүн күйгүзүп, баарыбызды байыркы орток калаа Отырарга алып барып, анын эр жүрөк коргоочусу Кайыр ханга жолуктуруп олтурат. Тарыхка тамыр жайуу, жеңилип да жеңилбөө деген ушу болуу керек.

Мухтар Шахановдун өмүрү чыгармачылыгына арланган бул бөлүмдө аздыр көптүр акындын адабий казынасын алууга аракеттендик. Албетте андагы

¹ Чыгарма Ч. Айтматов менен М. Шахановдун «Аскада калган аңчынын ыйы» (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) атуу маек китеби менен чогуу берилген «Сократты эскерүү түнү, же мангыбаш терисинин үстүндөгү сот» азыркы заман драмасынан алынды. Ырларды кыргызчалаган Өмүрбек Тиллебаев.

акындыктын ар кыл өнүтүн бул чакан бөлүмдө толугу менен ачып берүү мүмкүн эмес. Мухтар Шахановдун чыгармаларынын ар биринде өзгөчө ой-пикирлер, көз караштар орун алган, андыктан аларды жалкы – жалкы изилдөөгө алып, конкреттүү бир чыгармасынын үстүндө иликтөө ишин жүргүзүүгө да болот.

МУХТАР ШАХАНОВДУН ЫРЛАРЫНДА «КЫРГЫЗ» ЭТНОНИМИ

*«Улуу кыргыз жери,
Эр Манастын эли,
Кучагыңа ал мени, боорум»*

Акын Мухтар Шахановдун чыгармачылыгында «кыргыз» этнониминин өз орду бар. Кыргыз эл акыны атанган М. Шахановдун элибиз менен ошондой эле кыргыз жазуучу, акындары менен болгон байланышы терең ары кенен. Буга анын бир топ жылдар Казакстандын Кыргызстандагы толук ыйгарымдуу элчи болуусу да кандайдыр бир деңгээлде себепкер. Акындын кыргыз жергесинде өткөн күндөрү ага кыргыз эли, анын маданияты, адабияты менен жакындан таанышууга чоң мүмкүнчүлүк берсе, ошол эле учурда М. Шахановдун көп жылдар жергебизде болуусу, ошондой эле элибиздин акын-жазуучулары менен карым-катнашта, ага-инилик достукта, калемдештикте болуусу биздин калкты, адабият чөйрөсүн анын чыгармачылыгын үйрөнүүгө, таанып билip, түшүнүүгө өбөлгө түзүп берген деп айтууга болот. Бул эки тараптуу карым-катнаштар, ансыз да ата-бабадан келе жаткан байланышты жандандырып, кыргыз-казак адабий байланышынын арышын андан ары улаган деп айтууга болот. Шахановдук ыр түрмөктөрдөгү «кыргыз» этноними, аны өзүнчө иликтөөгө алып, айрым ыр саптарга үнүлүп кароого

татыктуу деп ойлойбуз. Бир куштун эки канатындай боордош элден чыккан чыгаан уулдардын чыгармалары болсун, коомдук, маданий иш-чаралары болсун көпчүлүгүндө эки элдин табигый биримдиги чагылдырылып, көрсөтүлбөй койгон эмес. (Буга баштагы бөлүмдөрдө токтолгонбуз) Узак барбай эле, улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына кайрылсак, андан биз казактын даркан талаасына, казак элине байланышкан ар кыл окуя, жагдайларга «казак» этнонимине көп эле учурап, көп эле жолуктурабыз. Мунун эч кандай жасалмалуулугу жок. Бул биздин элдердин жакындыгы, тагдыр-турмушунун окшоштугу менен гана түшүндүрүлмөкчү.

М. Шахановдун «Тилсиздендирүү анатомиясы» (2006)¹ аттуу китебинде бир нече бөлүмдөр арасында атайы көргөзүлгөн «Кыргыз дептеринен» деген бөлүм бар. Мында акындын кыргыз элине анын алдынкы уулдарына арнаган ырлары берилген.

Маселен мындагы «Кыргыздар менен казактар» деген ырында акын эки элдин жакшылык менен жамандыкты тең бөлүшкөн биримдигин, «Бир тамырдан кубат алган, эгиз өскөн гүлбүз// Сен жок жерде казак жетим, жан боорум кыргыз» деген саптар менен даңазалап, таасын көрсөткөн. Мындан тышкары акын эки элдин бирин-бири таяныч тутуп, ар кыл жагдайда колдоп, коштоп турганын баян кылган. Алсак, «Манас туун кулатканы жатканда// Жанын салып коргоп калган бир казак» – деп «Манас» эпосунун сакталып, анын жоголбой бүгүнкү урпактарга жетишине себепкерлерден болгон улуу инсан Мухтар Ауэзовдун кыргызга кылган адал кызматын эскерет.

¹ Шаханов М. Тилсиздендирүү анатомиясы. – Алматы: Рухдария, 2006.

«Желтоксанда эгемендик эңсеп улуу кең талаа
 Каршы муштум көрсөткөндө кыжырлана, жиндене,
 Казактын жаш өркүнүнө
 Бүткүл аалам көз салганда тандана,
 Жойпуланган күчтөр мүлжүп, андыганда арамза,
 Баары бутуп калган кезде, эй, боорум кыргызым,
 Тайсалдабай колдоо айткан, коргоо айткан сен гана!» –

деп андан ары уланган ыр саптары казак жаштарынын эркиндик эңсеп, темир торду тээп чыккан көтөрүлүшү мезгилинде кантип кетээр экен деп жардап турган дүйнө калкына каршы кыргыз жаштары казак туугандарын жалгызсыратпагандыгын, үнүнө үн, демине дем кошконун баяндайт. Эки элдин достуугандыгын акын «эр жигиттер, гүл кыздар» мындан ары да жалгай берээрине терең ишенүү менен «Кыргыздардан ашкан тууган болгон эмес казакта, Ал казактай боор таба албайт кыргыздар» – деп ырдын соңуна чыгат.

Ал эми «Алыкул Осмоновдун эстелигинин алдындагы ой» деген ырында кыргыз элинин классик акыны Алыкул Осмонов тууралуу ой толгойт. Акындын эстелик болуп көтөрүлүп, кайрадан көгөрүп эл арасына кайтып келгенинен сөз кылат. «Кыргыздардын жүрөгүндө жалын болуп алоолоп,» турган акындын алдына эми анын калкы келип башын ийип турат деген Мухтар Шаханов «дал ушундай улуу акыны жок элди аяоо керек» деп Алыкул Осмоновдун талантына таазим кылат.

Каптал-Арык айылынан көтөрүлгөн алп уулдун атагы бүгүн аалам аралап кеткенин айтып;

«Тек карынын ойлогондун баары кедей, баары кул.
 Кырк жети жыл көрүнбөдүн көчөсүнөн Бишкектин
 Мына эми сенин күнүң кайта тийди, Алыкул!»¹ –

¹ Аты аталган китеп. 249-бет.

деп акындын эстелик болуп, атпай кыргызга жалын чачып кайта арабызга кайрылганына кубанат.

Акындын Кыргызстандын Казакстандагы элчиси болуп, ыр китептери жарык көрүп, эл оозуна алынып жүргөн кыргыздын белгилүү уулу Акбар Рыскуловго арнап жазган «Шабдан баатыр жана азыркы байлар» деген ыры өтө таасирдүүлүгү, койулган маселенин актуалдуулугу менен айырмаланат. Белгилей кетчү нерсе Мухтар Шаханов кыргыз элинин сыймыгы, өзүнүн айкөлдүгү, колу ачык берешен, жоомарттыгы менен айырмаланган, мезгилинин көрөгөч акылман адамы Шабдан Баатырга көп кайрылат. Анын адамкерчилик бийик сапаттары акынды андан таасирленүүгө, аны менен бүтүнкү күндүн эл бийлеген башчыларын салыштырууга үндөйт.

Шабдан Баатыр жөнүндө элибиз ушул күнгө дейре аңыз кылып айтып келет. Анын кыргыз элине кылган кызматы, эл аралык мамилелердеги жогорку интеллектти айрыкча киши көңүлүн калтырбаган сыпайылыгы, бийлик үстүндө болгону менен абдан жөнөкөйлүгү андагы адамдык касиеттин жогорулугун айгинелеп турат. Өз заманынын илим-билимине ээ болуу менен кыргызга кыйын күндөрдө бел болуп, журтунун оор жүгүн аркалаган адам болгондугу ырда баяндалат.

«Шабдан баатыр орус армиясынын полковниктик чини менен дворяндык наамын алган, бирок бул даражасын кимдир бирөөлөрдөй өз кызыкчылыгына керектебей эл мүдөөсүнө жумшаган. Анан калса да ал кыргыз менен казак өнөрпоздорун катар сыйлап, кадырлап өзү даңкы таш жарган манап болсо да кичи пейил, колу ачык, жоомарт адам экен»¹ – дейт Мухтар Шаханов Чыңгыз Айтматов менен бол-

¹ *Айтматов Ч., Шаханов М.* Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 70-бет.

гон маек китепте. Мындан биз М. Шахановдун кыргыз тарыхы, кыргыздын белгилүү тарыхый инсандарынан кабардар болуп, алар жөнүндө жакшы билгенин байкаса болот. Дагы белгилей кетчү нерсе аты аталган китепте акын Шабдан баатырдын өмүр-жолун, кылган эмгектерин, эл даназалаган берешен, жоомартыгын да ары тандануу, ары терең урматтап, баалоо менен эскерип баян кылып берген. Так ошол баяндын өзөгү биз сөз кылып отурган ырдын да өзөгүн түзгөн деп айтууга болот.

Илим-билимге жогору маани берген Шабдан баатыр өз жанынан каржылап мечит, медресе салдырганы, келечек муундар үчүн кам көрүп, аларга ыңгайлуу шарт түзүп, билимдүү мугалимдерди ар кайсы чоң шаарлардан алдыртып, аларга жогору маяна берип балдарды тарбиялатып, окуткандыгы жөнүндө тарых барактары, эли-журту унутпай айтып келет. Шабдан баатыр тууралуу кыргыз элинин тарыхын, руханий маданиятын камтыган «Кыргыздар» аттуу китепте төмөндөгү маалыматтар берилген: «1904-жылы Шабдан баатыр ыйык Каабага сыйынууга барып, Түркиянын султаны Абдулхамиддин буйругу боюнча Сириядагы Шам шаарынан Мекке жана Мединага карай мусулмандардын хаджга барышын жеңилдетиш үчүн салынып жаткан темир жолго 2000 рубль (алтын тыйын түрүндө) салым киргизип, Абдулхамиддин алтын медалына жана жарнамесине татыган»¹.

Бул маалыматтар албетте, Мухтар Шахановдун жогоруда аты аталган ыры тууралуу сөз кылууда, анын маани маңызын туура андап түшүнүүдө көмөкчү болмокчу. Акын кыргыз баатырынын бийлик менен байлыктын үстүндө туруп, адамкерчилик менен жөнөкөйлүктөн айрылбай, улуттук каада-салтты

¹ Кыргыздар. 6-том. – Бишкек: Учкун, 2004. (Түз. Кеңеш Жусупов, Каныбек Иманалиев) 145-бет.

унутпай, рухунун отун өчүрбөй, жан байлыгын да сактай билген, айкөл, жоомарттык, сапаттарын жакшы билүү менен аны бүгүнкү күндүн байлары, бийлери менен салыштырат. Мындай касиеттерди акын алардан издейт.

«Май байлап абдан чабалданган,
Бай болгон сайын саранданган,
Соройтуп бөркүн араанын ачкан,
Рухунун көркүн кулкуну баскан,

Кудай-ай, канттик, адамдар азыр көбөйдү.
Пенде атангандын көмөкөйү абдан кеңейди,
Рухсуздук аттуу дарыяны кимдер бөгөйдү?
Кыргыздын Кемин тоосунан элге көз салган
Бул ишке азыр Шабдандын руху не дейди?»¹ –

деп башталган бул ыр түрмөгүндө акын азыркы тапта бай-бийден адамкерчилик, руханий байлык кетип, жан дүйнөлөрү эншерилип кулкундары, көмөкөйлөрү кеңейип башкача айтканда алар карындын байлыгы материалдык байлыктан башканы билбей калышты дейт. Буга кезинде өз доорунун эң кадырбарктуу, дөөлөттүү, бардар адамы болгон, бирок бүгүнкү бай-бийлердей сараң бай, жан дүйнөсү ач калган жаман байлардай алган менен жыйгандын үстүндө эмес, тескерисинче берген менен чачкандын үстүндө болгон Шабдан баатырдын руху эмне деп жатат экен деген суроону коёт. Баатырдын бар мыдырын элине таратып берүүдөн бакыт тапканын айтып, жада калса жетимишке жашы таяп, баягы каруу-күчтөн тайып калган чагында да үмүтүн артып келген кайрычынын шагын сындырбай кезинде сыйланган алтын төш белгисинин бирин чечип алаканына салып бергенин эскерет. Шабдан баатырдын

¹ Шаханов М. Тилсиздендирүү анотомиясы. – Алматы, 2006. 249–250-бет.

кайрат менен жаш кезиндегидей бак-доолөттөн алыстап калган чагында да жоомарттыктан жазбаганын анын бул касиетине таазим кылып, таңдануу менен эскерет.

« Кыйналган чакта жетмишке жашы таяп,
Алтын да сыйлап кетиптир бир эр жигитке,
Ал өзү таптакыр куру калып» –

деген акын мындан кийинки сөзүн ушундай касиет, сапатка эгедер Баатыры бар калыктын бүгүнкү мураскерлерине кайрылат алардын ар-намысына тийген, жалындуу саптар менен жыйынтыктайт.

«Баштагандар бар өз калкын доо менен эрегипке...
Кыргыздар эми чыгышат кандай белеске?
Нар баатырлардын баатыры десек Манасты
Нар жоомарттардын жоомарты Шабдан эмес пе?...
.....
Азыркы байлар алар бекен аны эске?» –

деп акын боордош калктын башкача айтканда кыргыз калкынын келечеги үчүн да күйүп, убайым жейт, түйшөлөт.

Демек, акындын мындай суроо коюп, толгонгонуна караганда баатыр Манас менен жоомарт Шабдандын урпактары ата жолун жолдоодо алсыздык кылып жатканын айгинелейт.

М. Шаханов башта да белгилеп кеткендей кыргыз акын-жазуучулары менен тыгыз чыгармачылык байланышта. Анын достук, ага-инилик карым-катнаштары жараткан чыгармаларында да чагылдырылган. Кыргыз элинин сүйүктүү акыны Жолон Мамытов баш болгон кыргыз калемгерлери менен жакшы мамиледе болуп келген Мухтар Шаханов бул байланышын бүгүн да улантып келе жатат.

Акындын кыргыз элинин көрүнүктүү акыны Сүйүнбай Эралиевге арнап жазган «Тулпар акын арышы» аттуу ырына көңүл бурсак, мында Мухтар

Шахановдун кыргыз акынын канчалык сыйлагандыгын, анын чыгармачылыгы менен жакындан таанып экендигин байкаса болот.

«Аскар-аскар Алатоодон ашып өткөн жаргы,
Жетимиш бешке келипсиң кыргызымдын нар уулу.
Отуздагы жаш жигиттин жазан ыры карыды,
Жыйырмадагы кей сулуунун сууп калды жалыны,
Сен али тулпардайсың басылбаган арышы» –

деген Мухтар Шаханов убакыттка алдырбай чыгармалары дале курч, өткүр ыр, поэмалары замана менен жарышкан акын Сүйүнбай Эралиевдин жаратман калеми жаккан оттун таптуулугун баамдайт. Эл үчүн акындын мааниси кандай, коомдо, калк ичинде акындын ойногон ролун баса белгилеп келип Мухтар Шаханов руханий байлыгы жок эл болбойт, аны жаратып, жашатып тургандар бар мезгилде эч качан ал улут өчпөйт, жоголбойт деген ойлорун билдирет.

«Бакыт деген дөөлөт курап, алтын гана жыйуубу?
Руханий байлыгы жок да эл болууга болобу?
Жок, кыргыздын кыргыздыгы –

Тили,

Салты

Дилинде,

Сан кылымды карыткан обологон үнүндө.

Ал эгерде кыргыз эли акындыгын жоготсо,

Жоготот анда баардыгын» –

деген саптары менен эл акыны Сүйүнбай Эралиевге дем берип, шыктандырып аны чыгармачылык жаны изденүүлөргө чакырса ошол эле учурда окурмандарга деги эле кыргыз элине «бакыт» деген алтын менен дөөлөт жыйуу гана эмес, рух байлыкты, каада-салтты да коргой билүү керек ансыз кыргыздын кыргыз бойдон калуусу кыйын» деген ойду да астыртан берип өтөт.

«Ар-намысын, ыр байлыгын аркалаган калкынын,
Ошондуктан сендей акын элге керек, жаркыным.
Бул кылымдын бизге берген белегиндей, сыйындай,
Сен жапай бер, кең пейилдүү даркан агам Сүйүнбай!»¹ –

деп Мухтар Шаханов калкынын жан байлыгын, ар-намысын аркалап жүргөн агасынын элине керек экендигин, узак жапап, жемиштүү эмгектенишин тилейт. Акын агасын тулпарга салыштырат. Анын арышы артып, эч качан арыбасын дейт. М. Шахановдун Сүйүнбай Эралиевге болгон мамилесин анын бир боор кыргыз элине болгон мамилеси деп да алууга болот. Анткени башта да айтып кеткендей элдин жүзү, калктын өкүлү ал элден чыккан чыгаан уулдар эмеспи.

«Алтын, күмүш жана калай» деген ырын акын Мухтар Шаханов дос-агасы кыргыз элинин улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматовго арнаган. Терең маанилүү, акындык изденүүнүн күчтүү табылгасы болгон бул ыр окурманды ойго салбай койбойт. Акында улуу жазуучуну ашыра мактоо, салттуу, көнүмүш саптар жок. Ырдын текстине көңүл бурсак;

«Пастап согуп сырт көркү мазмуунунан,
Убал болду-ау, мезгилсиз тозду бир жан.
Колодон куйдук айкелин улуулардын,
Жер бетинде алтындын аздыгынан.

Мына, дагы кучагын жайды бир жан,
Көркү осолдук этпегей мазмуунунан.
Шорпо ичебиз калайдан кашык менен,
Жер бетинде күмүштүн аздыгынан» –

деген саптардан биз кезинде улуулардын улуулугун сезе албай, сыртына карап баа берип, анын мазму-

¹ Аты аталган китеп. 250–251-бет.

нун, ички дүйнөсүн терең түшүнө албайбыз деген акындын үнүн уксак болот. Муну менен М. Шаханов бизге улуу инсандардын өз баасын бере албаганыбызды айтып отурат. Мындан тышкары ошондой сейрек кездешкен алтын, асыл бирөө мына, дагы арабызга келди, атаганат, эми анын кадырына жете алар бекенбиз деп түйшөлөт.

«Жайык, жапыз жасалма ойго калып,
Жарар эле кетпесек майдаланып.
Сары чымчык сан ирет той баштады,
Булбулдардын аздыгын пайдаланып.

Калай өтсө күмүштүн ысымы менен,
Көнүп калдык кароого кечирим менен.
Ошонун баары асылдын аздыгынан,
Азга кордук кылуунун кесиринен»¹

Акындын салыштырууларына көңүл бурсак, ал кыргыз жазуучусунун чанда кездешкен, аз кездешкен улуулугун белгилөөдө чебердик көргөзгөнүн баамдасак болот. Калайлар «күмүштүн» атын жамынып жүрүшөт, сары чымчыктар «булбулдун» ордуна сөз сүйлөйт себеби жерде алтын аз, булбул сейрек анан калса бунун баары өзүбүздүн азга кордук көргөзүп, аны асырап калбай, баалабаганыбыздын кесепетинен дейт акын. Муну менен акын залкар жазуучунун адабий чыгармачыл жүзү менен кошо адамдык бийиктигин, жазуучунун коомубуздагы ордун, маани-маңызын таасирдүү ачып берген.

Акындын ырларында «кыргыз» этноними менен эриш-аркак жүргөн бирин-бири толуктап бир бүтүндүктү түзүп турган улуу аталыш «Манас» сөзүнүн да өзгөчө орду бар. Мухтар Шаханов бул бир бүтүндүктү, «кыргыз» менен «Манас» сөздөрүнүн ажырагыс тү-

¹ Шаханов М. Тилсиздендирүү анатомиясы. – Алматы: Рухадария, 2006. 172-бет.

шүнүктөр экенин далилдеп, «кыргыз эли» дегендин ордуна «Эр Манастын эли» деп кайрылат.

Акындын «Эр Манастын элинде» деген обондуу ырын окуп, же угуп туруп андагы көңүлдүн түпкүрүнөн суурулуп чыккан боордоштук сезимдердин куюлушкан ыргагына тазим этпей коюу мүмкүн эмес.

«Бабам менен бабаң дос болгон,
Бул туугандык сан миң жылдап коштолгон.
Атам менен атаң дос болгон,
Коштошордо карегине жаш тогон.

Эч кандай күч алалбаган тартып,
Эч бир байлык алалбаган сатып
Сезимдер бар-
Бул не деген бакыт» –

деп акын эки эл ортосундагы эч кандай күч менен байлыкка багынбаган табыгый жакындык сезимдердин бардыгын, ата-бабалардан бери уланып келе жатканын белгилейт. «Бул не деген бакыт» деп акын эл достугунан алган кубанычын да жашырбайт.

«Тагдыр бизди бөлбөй,
Элибиз эгиз төлдөй,
Ким бар жакын сендей, боорум
Улуу кыргыз жери,
Эр Манастын эли,
Кучагына ал мени, боорум» –

деген саптар акындын кыргыз элине, жерине жакындыгын, жан тартып, боор тартып «Улуу кыргыз», «Эр Манас» деп сыймыктанып элибиздин кучагына өзү да даркан таалаадай кең пейили менен кучак жайып келгенин элестет. Он жылга жакын Казакстандын Кыргыз жергесиндеги толук ыйгарымдуу элчиси болуп эмгектенген Мухтар Шаханов эки эл ортосундагы достук-туугандыкты дагы

да бекемдеди. Мухтар Шахановдогу акындык тунук, таза көңүл, кыргыз элиндеги ырга, жан дүйнө байлыгына болгон аяр, астейдил мамиле кынтыксыз айкалышты дагы калкыбыз аны коюнунга сиңирип, эл акыны атап алды.

Кыргыз элинин ааламда теңдеши жок дастаны «Манаска» акын Мухтар Шаханов бир нече ирет кайрылган. Даңазалуу улуу дастан кандайдыр бир деңгээлде акындын ыр саптарынын көркүн ачкан өзгөчө түс боёкко айланган десек болот. Себеби, рухтун туу чокусу, эл маданиятынын энциклопедиясына айланган эпостун көөнөргүс көркөм касиети кайсы калемгерди, сөз өнөрүнүн устасын болбосун кош көңүл калтырбаары талашсыз нерсе.

Акындын «Цивилизациялардын адашуусу» деген поэмалардан турган роман китебиндеги башкы бөлүм «Коргонучсуз рухтун азабы» (Муки беззащитной духовности) акын коомдо материалдык байлык көздөөчүлүк көбөйүп, демократияны каалаганынды жазоого мүмкүнчүлүк алуу деп түшүнүү менен руханий маданияттын бу башаламандыкта тебелендиде калганын баяндайт. Кылымдардан бери адашпай сакталып келе жаткан каада-салт бузулуп, калктын руханий коргону урап андан убайым тартып, азап чеккендерди калканычсыз калган рухтун каран күнүн чагылдырат.

«Идет антикультурная революция
Под близоруким лозунгом:
«Сначала поднимем
Благосостояние людей,
Распахнем золотые двери
Демократии,
А культурой займемся позже!»
Но чем больше в обществе
Стремления к наживе
И потребительского эгоизма

Без опоры на духовность,
 Тем больше государство
 Теряет животворных сил»¹ –

деп М. Шаханов руханий байлыкты жоготпоого ал баардыгынан өйдө тураарын, ансыз мамлекеттүүлүктүн, маданиятуулуктун да жашашы кыйын экендигин эскертет. «Цивилизациянын адашуусу» ушундайча башталат деген ойду билдирет. Ар улуттун руханий маданиятына болгон астейдил мамилелерин эскертет; Грузин элинин кыздын себине кошуп Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» китебин берерин ансыз септин толук деп эсептелбегендигин, Шотландияда улуу акыны Роберт Бернстин туулган күнүндө аны эскерип эли таң азадан чиркөөгө сыйынганы агылганын айтып келип акын кыргыз элинин руханий байлыгына болгон мамилесине кененирек токтолуп өтөт:

«Самый большой эпос мира –
 «Манас»
 Его отличие
 От других в том,
 Что уже
 Более тысячи лет
 Каждый кыргыз считает
 Своим священным долгом
 Передавать это
 Мудрое творенье
 Из уст в уста,
 От отца к сыну,
 Из поколения в поколение»² –

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000. 14-бет.

² Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000. 17-18-бет.

деп келип акын поэмага кошумча катары «...Болбой калган той» (Из-за незнания «Манаса» несостоявшаяся свадьба) деген ыр түрмөгүн, чакан сюжетти баяндоо менен бул бөлүмдүн (Коргонучсуз рухтун азабы) маани-маңызын андан ары терендетет.

«В просторной
Белоснежной юрте
На берегу
Голубого Иссык-Куля,
Которым кыргызы
Гордятся века,
Красивому, сильному жигиту
Собрались сосватать
Юную красавицу
И попросили согласие отца.

.....

Жигит обладал
Множеством достоинств:
Был славным стрелком,
Бьющим без промаха,

.....

Выпив игристого
Хмельного кумыса
И будто очнувшись от раздумий,
Отец красавицы
Неожиданно спросил:
— А знает ли он
Хоть какой-нибудь
Отрывок из «Манаса»?
В юрте воцарилась
Мертвая тишина.
А жигит —
Какой позор! —
Виновато опустил
Свой угасший взор.

– Нет! –
 Вскричал сердито
 Отец девушки,-
 Не быть ему
 Моим зятем!
 Невежда среди ближних –
 Хуже затаенного врага!...»¹

Акын эпостун маани-маңызын туура түшүндүрүп, «Манастын» кыргыз элинин рух дүйнөсүндөгү ордун жаңы нукка, жаңы баскычка көтөрүүнүн жолун көргөзөт. Албетте, элибиз «Манас» эпосун билет, ка-старлайт. Бирок турмуш шары, көр тирлик, мате-риалдык байлыкка болгон ашыкча жүткүнүү айрым учурда көөдөндүн түпкүрүндөгү отту өчүрүп, музда-тып койгондой кылат. Ал оттун тутанышы, улам жаңы көкүрөккө, коломтого жагылып, тамызылы-шы кыйындап барат. Бул жагдайда акын Мухтар Шахановдогу көрөгөчтүк, келечекке болгон кам кө-рүү өтө орундуу нерсе. Байкай турган болоск, М.Ша-ханов поэмага тиркелген «...Болбой калган той» ыр түрмөгүндөгү окуяны таасирдүү, терең маани кам-туу менен берген.

Ата ачкыл кымыздан ууртап, андан соң болочок күйөө баланын «Манас» эпосунан үзүндү билер бил-бесин сурайт. Тойго баары даяр бирок атанын «Жа-кын кишинин жан дүйнө жардылыгы, жашынып жа-нында жүргөн душмандан да жаман!» деген сөзү ме-нен баардыгы чечилет. Той болбой калат. Мунун баары келечек үчүн кам көрүү, себеп дегенде кызы менен өмүр улап, келечекти жарата турган жигит-тин кандай гана өнөрү болгону менен өз элинин ру-хунун туу чокусу «Манасты» билбегендиги кечирим кылынбаган айып деп билет акын. Бул табылга «Ци-

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000. 18-20-бет.

визитациянын адашуусу» романынын көркүн ачкан ыр түрмөктөрүнүн бири деп айтууга болот. Анда камтылган терең ой бизди, кыргыз элин, «Манас» эпосунун ээсин биринчи кезекте ойлондурушу керек. Болбосом бүгүнкү күндө үй-бүлө болуп түтүн булатууга бел байлаган улан-кыздардын, алардын ата-энелеринин мындай ойлор, «Манас» эпосуна болгон таазим алардын эстерине келиши да адамды күмөн санатат. Бирок М. Шахановдогу ойго таяна турган болсок, акын «Манас» эпосу менен кыргыз элинин замана менен жагдайдан көз карандысыз бирдикте жуурулушкан, биримдикте жашашын ортого коёт. Акын эпостун бир мезгилдин туундусу, уланышы, саркындысы болуп башка бир өйүздө кала беришин каалабайт:

«Грузины поступили мудро,
Сделав книгу
Шота Руставели
Главным в приданом девушки.
И разве проиграли бы кыргызы,
Даря невестам
Эпос «Манас?...»¹

Бул суроо менен акын кыргыз элинин жашоо шарын «Манас» менен кошо агуусун самайт. Анткени үй-бүлө күтүү, жаңы башат бул ар убак келечекке багытталган кыймыл, улануу, өсүү... Кыздын себине «Манас» эпосунун берилиши бул болочок энеге улуттун руханий казынасынын ачкычын тапшыруу дегенди билдирет. Ал жаңы коломтодо келечектин оту жагылат, келечек жаралат. Ал «келечекке» энеси рух казынаны ачып «Манас» дүйнөсү менен тааныштырат. Өспүрүмдүн тамырын түптөйт, бекем-

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000. 52-бет.

дейт. Улуттук аң-сезимди коргоо, өстүрүү кыргыз элинин келечекке, түбөлүк тирүүлүккө умтулуусунун формуласын акын Мухтар Шаханов ушундайча белгилейт.

Акын романдын кийинки бөлүмдөрүндө да «кыргыз» этнонимине кайрылуусун улантат. Маселен «Адамдын кыргын салган күчү, же генетикалык коддун чакырыгы» (Убойная сила человека или зов генетического кода) поэмадагы поэма деп алган бөлүмдө акын адамдардын ичинде катылуу жүргөн кара ниеттүүлүк менен ак ниеттүүлүктүн башаты алардын ата-теги, жетесинен генетикалык коддун чакырыгы менен кайталанып келип турат деген ойду айтат.

Бүгүн коомубузда болуп жаткан үрөй учурган көрүнүштөр, жоосунсуз жооруктар адамдын адамдык акыл-эсине шек келтирген жырткычтык, мыкаачылык мунун баары кайдан чыгып жатат?! Эмне үчүн дин, илим-билим, деги эле адамды адам кылып турган акыл-эстин жетишкендиги мындай кылмыштуулуктун жолун бөгөй албайт? Бул жагдайга акын каты түйшөлөт. Адамзат тарыхындагы бул каргашаны канткенде жок кылууга болот деген суроонун тегерегинде ойго батып, бул жагдайды түшүнүүгө, түшүндүрүүгө аракет кылат. Адам кейиптенген бул жырткычтарда катылган бул табият сырын чечүүгө далааттанат.

Кылмышкерлерге, кара ниеттүүлүккө каршы бул дүйнөдө ак пейилдүүлүк, ак ниеттүүлүктүн да жашаганын айткан акын бул сапаттардын да ген аркылуу ата-энеден балага берилип, ал сапаттар инсандын кыймыл-аракетинен, кылган иштеринен көрүнүп турат дейт.

Өз эмгегинде М. Шаханов жакшы сапаттардын уланышына мисал кылып төмөндөгүлөрдү келтирген:

«А теперь
Противоположный пример:
Асель-апа,
Мать первого президента
Кыргызской Республики
Аскара Акаева,

.....

Однажды...
За дастарханом,
Добрыми,
Чуть дрожащими руками
Подавая мне чай,
Рассказала о родственнике мужа,
Легендарном Шабдан-батыре,
Кыргызком Дон-Кихоте,
Прожившем в этом крае
Не силой власти,
А удивительной щедростью
И добротой»¹ –

деп акын башта да сөз кылынгандай жакшы сапаттарды алып жүрүүчү, ак ниеттүүлүктүн үлгүсү катары Шабдан баатырдын адамдык өзгөчөлүгүн, жоомартыгын, гумандуулугун көргөзөт. Элибиздин легендага айланган бул инсаны тууралуу баянды акынга кыргыз элинин биринчи президенти Аскар Акаевдин энеси Асел-апа айтып берет. Өзүнүн жөнөкөйлүгү, көптү билген баамчылдыгы, ак көңүлдүгү менен акын Мухтар Шахановду Асел-апа терең таасирлентет. Сөзүн андан ары улуган Асел-апа акынга төмөндөгүлөрдү да айтып берген экен:

«Продалжая разговор о Шабдане,
Она с улыбкой добавила:
– Говорят, что мать

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000. 42-бет.

Кормила эго грудью
 До трех лет,
 И несколько раз в день
 Он приводил
 К матери сверстников,
 Предлагая тоже
 Прильнуть к ее груди,
 Сам же довольствовался тем,
 Что оставалось после них.

Выходит,
 Доброта у Шабдана
 Была в крови,
 Пришедшая к нему
 С молоком матери»¹ –

деп Асел-апанын айткандарынын терең маани-маңызын түшүнгөн акын мындан ушундай жыйынтык чыгарат.

Мындан тышкары акын бул чыгармасында бир нече жолу «кыргыз» этнонимине ага байланышкан көптөгөн белгилүү ысымдарга ошондой эле окуяларга токтолуп өтөт. Акын кыргыз элине байланышкан ар кыл ойлорго, жергебизде болуп жаткан ар түркүн жагдайларга кош көңүл карап, түйшөлбөй койгон эмес. Ошондуктан М. Шахановдун «Цивилизациялардын адашуусу» романынын жаралуусуна, андагы баяндалган ой-санаага кыргыз элинин, кыргыз маданиятынын абалы менен жагдайынын да түздөн түз катышы бар деп айтууга болот. «Цивилизациялардын адашуусу» Бишкек, 1996-ж. сентябрь – 1998-ж. декабрь. «Жазалоочу эс-акылдын космоформуласы» («Чынгыз хан менен кошо көмүлгөн сыр») Бишкек, 1999-ж. февраль – 2000-ж. август) кандайдыр бир

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000. 43-бет.

денгээлде кыйыр да болсо, кыргыз жергесине, калкына тиешеси бар. Кандай болгон күндө да дүйнөлүк, жалпы адамзаттык алкакка көтөрүлгөн бул чыгармалардан жер жүзүнүн бир кичине бөлүгү кыргыз жергесинде болуп жаткан оң-терс көрүнүштөрдү да көрүүгө болот.

Акын чыгармасында («Цивилизациялардын адашуусу») айрыкча Кыргызстандык дос-курбулары, кесиптештери менен болгон маектерин да эскерет. Ошол эскермелер, айтылган ойлор менен чыгарманын кээ бир бөлүмдөрүндө таасирдүү жыйынтык, корутундуларга барат. Мисалы:

«Однажды в беседе
С соотечественники Манаса,
Академики Какеев и Рахманалиев,
И казахи,
Писатель-гуманист Кекилбаев,
Ученые Арынов и Кул-Мухаммед,
Долго дискутируя,
Пришли к единому мнению:
Это не в обиду Западу,
Но пока только Востоку
Удастся сохранить
Древнюю систему
Воспитания души,
Правда, и она под угрозой»¹

Дагы белгилей кетчү нерсе, акын Улуу жазуу Чыңгыз Айтматовдун ысымын анын айткан сөздөрүн, ойлорун, эскерүүлөрүн өз чыгармасынын бир нече жеринде көргөзүп, белгилеп өтөт:

«Казахстанский вице-премьер
Имангали Тасмагамбетов,

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000. 49-бет.

Пригласивший нас
С Чингизом Айтматовым
На фестиваль «Азия дауысы»

.....
Все были в плену
Оглушительной музыки,
В определенной степени
Деформирующей сознание.

.....
Позже Айтматов скажет:
«Массовая культура –
Это языческий шаманизм,
Воскресший в 20 веке,
Как магический дух
Электронно-лазерного экстрасенса»¹ –

деп жазуучунун айткан оюн, бүтүмүн берип, аны менен акын өз оюн да бекемдейт.

Акындын башка чыгармаларында да чагылдырылгандай эле бул романда да акын Желтоксон (Декабрь) каргашалуу окуясына токтолуп өтөт. Анда кыргыз жаштарынын тайманбай жардамга аттанганын эскерет:

«Большая группа
Кыргызской молодежи,
Узнав о жестокой расправе
Над братьями-казахами,
Пыталась прорваться
В Алма-Ату
Через Кордайский перевал
И поддержать их
В трудную минуту»²

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000. 73-бет.

² Ошондо. 97-бет.

Акындагы бир өзгөчөлүк да ушу, ал эл ортосундагы достук мамилени, туугандык жакындыкты дайым даназалап келет. Анын чыгармаларында кыргыз-казак элдеринин ортосунда болгон ар кыл дос-туугандык мамиленин жаратуучулары, себепкерлери, деги эле ушуга байланышкан окуя, баяндар орун алып, өнүктүрүлөт, жанданат, эскерилет. Маселен жогорудагы чыгармасында акын тиркеме катары драмалаштырылган бир окуяны берет. Бул окуяда бир үй-бүлөдө төртүнчү жолу кыз-бала төрөлөт. Окуя кыргыз жергесинде өтөт. Төрөлгөн кыздын атасы тукумун улантар туяк, уул күтүп жаткан. Атын «Манас» коём деп алдын ала даярданып да алган. Ымыркай наристени тегеректеп периштелер жүрөт. Алар кыздын бешенесинен анын келечекте эл баштаган адам болорун көрүшөт. Ошондо периштелер бийликке колу тийгендин баары эле жакшы боло бербестигин эскеришип, анын руханын байытып түптөө үчүн «Манас» атасынын арбагын чакырышат.

«Она уроженка этого края...

Надо призвать дух Манаса,

Ее великодушного

Легендарного предка.

.....

Явись, явись,

Дух Манаса!..»¹

Манас атанын арбагы келип наристе кыздын тагдыры жөнүндө өз оюн айтат.

Акын Манас атанын сөзүн төмөндөгүдөй берет:

«Судьба земли,

Которую я защищал,

Мне, конечно, небезразлична.

С первой минуты появления

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000. 135–136-бет.

Этой девочки
Я наблюдаю за ней.

.....
К сожалению,
По сравнению с моей эпохой,
Намного ухудшились
Душевные качества людей.
Предательство и алчность,
Коварство и зависть
Еще более усугубились,
Ей, предвижу,
Трудно будет управлять
Такой страной»¹

Ошондо периштелер болочок башкаруучу адам-
зат тарыхына кара так баскан каргашалуу башка-
руучуларды да көрсүн алардын жолуна түшпөсүн деп
Адольф Гитлердин арбагын чакырышат. Ал дароо
өз жолуна тартканга аракет кылат. Буга Манас ата-
нын арбагы;

«Нет,
Не быть этому!
В ее жилах течет моя кровь,
Кровь наших добрых предков» –

деп жооп берет. Маекке кыздын энеси жактан кан-
даш теги болгон Абунасыр аль-Фарабинин да арба-
гы чакырылат. Кызга ата-теги ак батасын берип
кайып болушат. Ушул тушта кыздуу болгон ата-эне-
ни дос-туугандары куттуктаганы келишет. Алардын
арасында кыздын энеси Куралайдын жакын тууга-
ны Кыргызбай-ага да болот. Келген коноктор бир
бири менен таанышышып, ар түркүн кеп курушат.
Кыздын атасы Маздак Кыргызбай-агага бир окуя-
ны эскертет:

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000.
136-бет.

«Помните,
 После декабрьских событий
 1986 года в Алма-Ате,
 Когда молодежь выступила
 Против советского тоталитаризма,
 Вы очень взволнованно
 Рассказывали нам
 О том позорном судилище,
 На котором вынесли
 Смертный приговор
 Кайрату Рыскулбекову.

.....

.....одна девушка
 Решительно встала
 И заявила,
 Что это-
 Позор правосудия,
 А будущие поколения
 Назовут Кайрата
 Национальным героем,
 Вы не забыли?»¹

Акын бул жерде да ошол декабрь окуясына токтолуп келип анда чыны менен эки элдин кан-жан менен, башка түшкөн оор сыноо менен, курч жагдай менен сыналган дос-туугандык биримдигинин белгилүү бир мисалына токтолот. Ал ошол көтөрүлүштү басуу максатында куралдуу аскер күчүн колдонгон Кеңеш өкмөтүнүн аскер тобунун ичинде улуту кыргыз жоокер да болгон. Ал эркиндик үчүн көтөрүлүш чыгарган боордош казак жаштарына каршы ок атуудан баш тарткан. Акын сөз кылып жаткан өлүм жазасына кесилген жоокер Кайрат Рыскулбеков болгон.

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы, 2000. 159-бет.

Акын мындай тарыхый мааниси бар окуя, жагдайларды да көз жаздымда калтарган эмес.

М. Шахановдун «Жазалоочу эс-акылдын космоформуласы» (Чынгыз хан менен кошо көмүлгөн сыр) деген романына да көз жүгүртүп карап көрсөк, мында бир нече жолу «кыргыз» этнонимине жолугабыз. Акындын бул чыгармасындагы кошумча бир бөлүмдө (Пятсот влюбленных пар, определяющих нравственность города) кыргыз эл акыны Сүйүнбай Эралиев жана анын жубайы Альбина айымдын акынга жароокердик менен жасаган мамилеси жөнүндө баяндайт. М. Шаханов алардын көп жылдык бир-бирине болгон сыйурматы менен өз ара түшүнүшүүлөрүн бүгүнкү күндүн шартында сейрек кездешкен адамкерчилик мамилелер жагынан жогорку гумандуулуктун үлгүсү катарында өз чыгармасынан орун берген.

«Альбина,
Супруга мудрого аксакала
Современной кыргызской поэзии
Суюнбая Эралиева,
Как-то в полночь,
Доставая книгу
С верхней полки
Домашней библиотеки,
Оступилась
И, упав со стула,
Вдребезги разбила
Локтевую кость.
Но, преодолевая ужасную боль,
Порой почти теряя сознание,
Она провела ночь
В ожидании утра,
Чтобы не разбудить
Больного мужа
И случившимся не ухудшить
Его состояние.

Когда я рассказал об этом
 Одному оттарскому старцу,
 То он восторженно промолвил:
 – В любви
 Сколько отдашь бескорыстно,
 Столько же
 Получишь обратно,
 А порой –
 Многократно больше.

.....

Я так рад,
 Что восьмидесятилетний
 Поэт Суюнбай
 До сих пор
 Парит на крыльях
 Настоящей взаимной любви!»¹

«Кыргыз» темасын андан ары улаган акын кыргыз элинин белгилүү акыны ошондой эле өзүнүн жакын досторунун бири маркум Жолон Мамытовду эскерет:

«И вечная слава
 Изумительной нежной,
 Духовно-пленительной Лауре,
 Воодушевившей Петрарку
 Написать «Книгу песен»
 Ставшей настольной книгой
 Для всех влюбленных
 Нашей планеты!-
 Восторженно декламировал

¹ Шаханов М. Космоформула карающей памяти. (Тайна, унесенная Чингисханом). – Алматы, 2001. 67-68-бет.

Мой друг Жолон Мамытов,
Так рано покинувший мир»¹

Аталган романдын экинчи бөлүмүндө (Чыңгыз хан менен кошо көмүлгөн сыр) акын көптөгөн кызыктуу маалыматтарды берүү менен бирге Чыңгыз хан тарыхын баяндоодо «кыргыз» этнонимин кыялап өтпөйт. Тескерисинче кыргыз жергеси, эли менен болгон байланыштарга, тарыхый маалыматтарга деги эле Чыңгыз хан баянын курууда чындыкка жакындык, шайкештик көрсөтүүдө «кыргыз» этнонимин көп эле колдонгон.

Алардын бири мислы, Чыңгыз хан атасынын арбагы Эсугей менен сүйлөшкөндө айткан сөзүн алсак, мында ал өзүнүн каардуу, амалкөй баскынчы болуп калышына атасы айтып берген жаныбарлар жөнүндөгү баяндардын да кандайдыр бир денгээлде себеби бар дейт. Ал аңыздардын бири байыркы аңчылык кылган кыргыздардын карышкырга капкан койгондогу бир ыкмасы. Муну Чыңгыз хан басып алуу жортуулдарында душмандрына каршы колдонгон.

«Эти коварно-мудрые приемы,

... я ...

Умело использовал все

В борьбе против

Ярых противников.

.....

«Издавна в снежных предгорьях

Иссык-Куля

Мудрые охотники-кыргызы,

Ставя капканы

На серых разбойников,

Никогда не привязывали

Цепь к дереву,

¹ Шаханов М. Космоформула карающей памяти. (Тайна, унесенная Чингисханом). – Алматы, 2001. 70-б.

Ибо знали,
 Что волк, вырываясь
 Из этой жестокой сцепки,
 В звериной ярости
 Мог отгрызть себе лапу
 И уйти на волю,
 Потому к капкану
 Всегда привязывали
 Средней тяжести груз.
 Не теряя обманчивой надежды
 На спасение,
 Зверь волочит его
 На некоторое расстояние,
 Но окончательно обессилив,
 Обескураженный,
 Вынужден повиноваться
 Своей горькой судьбе»¹

Мындан тышкары акын Чыңгыз хандын ачыл-баган сырларынын бири катары хандын алдында ак эмес деп шектелген аяалдарын бир жортуулунда Ысык-Көлгө чөктүрүп өлтүргөнүн баяндайт. Чыгармада бул сырды Чыңгыз хандын бетине айткан дүйнөгө, бүтүндөй жер шаарына ээлик кылууну көздөгөн баскынчынын абийирин төккөн, өзүнүн тайманбас, эр жүрөк эркине ханды аргасыз багынткан Отырар шаарынын белгилүү илимпозу Айбардын атуул аялы Акерке болгон. Ал Отырар талкаланып, эр жүрөк коргоочулардын баары согушта курман болгон соң колго түшүп калат. Акерке менен Чыңгыз хандын ортосунда сөз менен согушуу, кармашуу башталат. Акерке душмандын колунда туруп да өз эркин жоготпой, баш ийип бербей тескерисинче Чыңгыз хандын бетин ачып, уят кылганга чейин

¹ Шаханов М. Космоформула карающей памяти. (Тайна, унесенная Чингисханом). – Алматы, 2001. 137-б.

жетишет. Ал хандын канча аялы болгону менен анын баары аны чын дилинен жакшы көрбөгөнүн айтып, демек хан болуп канча нерсеге жетишсе да, толбогон кементеси бар экенин, демек ал бактысыз экенин айтат.

«Это всего лишь видимость.
Веть неудовлетворенность
В любом случае
Остается неизменной.
Иначе зачем вам было
Тайно топить
Своих неверных наложниц
В кыргызском озере Иссык-Куль?»¹

.....

муну уккан Чыңгыз хан каарданып Акеркеге мындай дейт:

«Где и от кого
Узнала ты
Тайну потопления
На Иссык-Куле?» –

ошондо Акерке тайманбай туруп Чыңгыз хандын мындан да көп жашыруун сырын билерин айтып, анын жанын ачиткан бир окуясын дагы эсине салат.

«На небольшом островке
Озера Иссык-Куль
Закопал награбленное золото
И драгоценности.
Вы намеревались их
Забрать на обратном пути,
Но, по божьей милости,
Через несколько месяцев
Неожиданно поднявшаяся вода

¹ Шаханов М. Космоформула карающей памяти. (Тайна, унесенная Чингисханом). – Алматы, 2001. 196–198-б.

Затопила остров
И весь этот клад
Оказался недоступным»¹ –

муну уккан хан каарына буулугуп, бул жөнүндө билген баардык жакындарын чакырып, бирден сурап чыгат. Эч кимиси бул жөнүндө жан адамга лам деп ооз ачпагандарын айтышып каардуу хан алдында жер қарашат. Ошондо Акерке бул сырды кимден укканын айтып берет.

«Зря вы гневаетесь.
Мне стало известно
Об этих тайнах
От мужественной
Кыргызской девушки Бурул
Из города Бурана,
Которая высоко
Несла честь
Своего гордого народа.
Она вместе со мной
Была долго в плену,
Но скончалась
Неделю назад.
.....
Эта тайна
Ушла с нею»²

Чыңгызхан менен кошо көмүлгөн сырдын түйүнүн акын ушундайча өз убагында, азырда тарыхый мааниси чоң кыргыз жергесиндеги байыркы Бурана шаары менен ошондой эле, кыргыз көлү Ысык-Көл менен байланыштырат. Мындан биз аты дүйнөнү титиреткен атактуу хандын өзөгүн өрттөгөн, анын ба-

¹ Шаханов М. Космоформула карающей памяти. (Тайна, унесенная Чингисханом). – Алматы, 2001. 208-б.

² Ошондо. 209–210-бет.

гынбаган башын турмуш менен табияттын күчүнө мөнгүрөп моюн сунгандыгын, суу алдында калган алтынын ала албай, күч менен зордоп аялдарын сезимин багынта албагандыгына күбө болобуз. Чыңгыз хандын бул купуя сырынын түйүнүн акын кыргыз жеринин бермети Ысык-Көл менен жогорку көркөмдүктө айкалыштырат. Бирок акындын сырдын түйүнүн так кыргыз жериндеги керемет көлгө алып келиши көңүл бурарлык нерсе. Албетте бул окуя жүрүшүнөн тарыхый тактык издөөнүн, же ал баянды айкын чындыкка айландыруунун кажети жок. Анткени бул биринчи кезекте адабий-көркөм чыгарма. Анын бирден бир максаты көркөм эстетикалык рахат тартуулоо, таалим-тарбия берүү, жан дүйнөнү байытуу.

Акындын мындай окуялуулукту беришине биринчи кезекте Ысык-Көлдүн керемет кооздугу, көл менен байланыштырып айтылган кыргыз элиндеги аңыз, баяндар да себеп болгон болуу керек деп божомолдойбуз. Кандай болгон күндө да акындын сөзүнүн көркөм кудурет күчү менен дүйнө кезген чыгармаларында канатташ кыргыз элинин да дөөлөт, сыймыктары «Манасы», Ала-Тоосу, Ысык-Көлү, Чыңгизы менен Сүйүнбайы адамзат ааламын чарк айланып жүрөт.

«Чындыкка бергиз аңыз» деп акын өзү айткандай анын чыгармаларында эл оозунда айтылып келген, калктын аң-сезимине уялаган, улам кийинки урпакты оозандырып, тарбиялоодо мааниси чоң ойлор, баяндар айтылат. Анын өз чыгармаларында кыргыз элине, жерине кайрылуусу бул боордош эл менен болгон жакындыгын, аны да өз элиндей жакшы таанып билгендигин айгинелейт. Андыктан Мухтар Шаханов кыргыз эл акыны деген наамга чыны менен татыктуу.

Ч. АЙТМАТОВ М. ШАХАНОВ
«АСКАДА КАЛГАН АҢЧЫНЫН ЫЙЫ
(КЫЛЫМ КЫЙЫРЫНДАГЫ СЫР АЧУУ)»

Соңку жылдарда акындын залкар жазуучубуз Чынгыз Айтматов менен чыгармачылык байланышта болуп келегендиги баарыбызга маалым. Бул тууралуу окумуштуу, илимпоз Рустан Рахманалиев мындай дейт: «Поэзиядагы Шаханов, прозадагы Айтматовдой. Сягы ошондон улам экөөнүн чыгармачылык байланышы бизге эки эң сонун, даанышман ойлордун жыйнагын берип олтурат. Анын бири-биргелешип жазылган маек-китеп «Аскада калган аңчынын ыйы» (Кылым кыйырындагы сыр ачуу), экинчиси – философиялык драма «Сократты эскерүү түнү, же мангыбаш терисинин үстүндөгү сот». Экөөндө тең жыйырманчы жүз жылдыктын глобалдуу проблемаларын көтөрүп чыгышкан»¹.

Алгач эки калемгердин орток чыгармасы «Аскада калган аңчынын ыйы» (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) маек-китептен сөз кылардан мурун бир нерсени белгилей кетишибиз керек. Ал маек жанрынын улуу жазуучубуздун чыгармачылыгында жаңылык эместиги. Бул маек-китепке чейин Чынгыз Айтматов япон ойчулу Дайсаку Икэда менен бирге философиялык маек жанрында «Рухтун улуулугуна ода» деген китепти жарыялаган. Бул тууралуу адабиятчы, коомдук ишмер Абдыганы Эркебаев мындай дейт: «...Япон ойчул-буддист Дайсаку Икэда менен бирге 1994-жылы Москвадан чыгарылган «Рухтун улуулугуна ода» деген китеп кыргыз жазуучусунун фиолсофиялык маектешүү жанрындагы

¹ Шаханов М. Заблуждение Цивилизации. – Алматы. Жазушы, 2000. 8-бет.

анык жемиши болду»¹. Бул билдирүүдөн кийин жазуучунун акын Мухтар Шаханов менен орток маек-китеби «Аскада калган аңчынын ыйы» (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) аттуу чыгармасына көңүл бурсак. Мындагы башкы нерсе эки таланттын ойлогон ойлору бир чыгып, баарлашуунун чоң жетишкендигин көрсөткөндүгү. Эмесе бүгүнкү күндө мындай кеңири ой толгоп, аалам алкагында пикир бөлүшүп, адамзат маселелерине кайрылган чыныгы гуманисттер сейрек эмеспи.

Эгер бир аз артка чегинип эске түшүрө турган болсок, мындай материалдык, күнүмдүк сөздөрдөн арылып, жан дүйнөсүн аруулап, бир-бирине чечилип ымандай сырын ачуу үчүн Фудзияма чокусунан чыккан жолдоштор эмне үчүн эң соңуна чейин бирин-бири угуп түшүнүп, кабылдап ошол сырдашуу, маектешүүдөн ырахат алып, чокудан чогуу түшкөн жок дейсиз. Менимче бул дагы доорубуздун бирден бир маанилүү маселеси. Адам менен адам бирин-бири түшүнө албай, дили менен рухтары шайкеш келе албай баарлашуу өксүп калгандан улам, кызыкчылыктар ача болуп айрымаланып калгандан улам болуп отурса керек.

Кыраакы, адам жан дүйнөсүнүн устасы жазуучу-буз Чыңгыз Айтматов калемдеши Калтай Мухаммеджанов менен бекеринен курбулардын пикир алышуусун, ой бөлүшүүсүн өткөн менен кеткенди эстөө, аларга кайрылып сын көз караш менен кайрадан карап чыгуу, ак караны айрымалоо сындуу маселени баарлашуу, маектешүү аркылуу чечүү жолун тандап отурушкан жок. Мында, Фудзияма чокусунда ичи эңше-

¹ Эркебаев А. Цивилизация көркөм сөз өнөрпоздорунун көзү менен. (Ч. Айтматов менен М. Шахановдун сонку жылдардагы чыгармачылыгы жөнүндө ой түрмөк) // Аскада калган аңчынын ыйы. (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 405-бет.

рилип бар сырын ачык айтуу атайылап символдоштурулуп алынып отурганы баарыбызга маалым.

Бул маек-китепте эки талант өз турмуштарынан алынган окуялардан тартып, бүтүндөй адамзаттык маселелерге чейин сөз кылышат. Орунутту, орчундуу темаларга кайрылышат. Алардын арасында албетте тарых, тил, мекен, каада-салт, улуттук нарк сындуу темалар да бар. Китеп жети чоң бөлүмдөн турат: «Төрт эне, же болбосо тууган жерге таянуу» деген бөлүмдө эки талант туулуп өскөн жерлеринен, балалык чактары өткөн мекен жайлардан адамдын калыптанышында киндик кан тамган ата конуштун маанисинен, тууган жер берген дем-күчтүн касиетинен сөз кылышат. Аларды таптап ааламга аттандырган алардын таянычы, жөлөгү болгон өз энелеринен башка дагы төрт нерсени энебиз деп атап өтүшөт. Алар; тууган жер, эне тил, мекендин тарыхы, улуттун жан байлыгы, салт-санаасы. Ошондон улам биринчи бөлүм «Төрт эне» деп аталган. Мына ошол эң ыйык нерселерге элден мурун таазим кылып алышып, сөздү андан ары улашат. «Жоомарт шоолалуу жылдыздар, же бир ууч топурак» деген бөлүмдө эки калемгер көзү өтүп кеткен улуу адамдарды оозго алып эскеришет. Алардын арасында улуу жазуучу Мухтар Ауэзов, акын Жолон Мамытов, белгилүү актер Сүймөнкул Чокморов, казак-кыргызга бирдей таанымал акын Жамбыл Жабаев, Токтогул Сатылганов бар. Эки талант «маркум атуулдарды эске алуу менен алардын арбагынын алдында перзенттик карызыбыздан кутулдук, алардын көрүстөндөрүнө салган бир ууч топурагыбыз болду» дейт.

Мындан тышкары калемгерлер адамды акылынан алган, манкуртка айландырган кылымдын кылмышынан сөз кылышат. Адамдын гени аркылуу атадан-балага берилген жакшы-жаман сапаттар жөнүндө сөз козгошот. Алардын сөз учугу «Бийлик

жана руханий байлык, же ушул эки нерсенин падыша, хан, король президенттердин тагдырына тийгизген шарапаттары менен кесепеттерине» да тийип өтөт. «Кумурадан чыккан куу баш, же түркий тарыхына көз караш» деген бөлүмдө эки талант түрк тектүү калктардын, түбү, тамыры бири-бири менен чырмалышкан элдердин өткөн кеткенинен сөз кылышып, өздөрүнүн бай илимий тажырыйбалары, камылгалары менен окумуштуу илимпоздордун олуттуу ойлорун да ортого салышып түркий тарыхына көз караштарын билдиришет. Эң байыркы дордон тартып бүгүнкү күнгө чейинки тарых таржымалына кайрылышат.

Сонку бөлүмдү эки талант «өмүрлөрүндө өчпөс элес калтырган делбиримдерди эскерүү» менен жыйынтыкташат.

Таланттардын сырдашуусунан жаралган бул чыгарма «Аскада калган аңчынын ыйы» (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) өзүнүн өзгөчөлүгү менен көңүлдү бурат. Анда эки автордун бирин-бири терең урматтап, сыйлагандыгына, чечилип көпчүлүккө айта бербеген купуя сырларын, көкүрөктүн түпкүрүндө жүргөн ойлорун ортого коюшкандыгына күбө болобуз. Сырдашуу ар кыл темаларда болуп, ар бири өзүнчө актуалдуу жана терең маанилүү. Эки калемгердин дүйнөлүк алкакта чабыттаган ойлорунан, эскерүүлөрүнөн, берген жыйынтыктарынан, бай тажырыйбаларынан көп нерсени байкоого болот.

Акындык ой чабыттардын түпкүрүнөн калпылып чыккан поэзиялык гана эмес, бай тажырыйба менен байкоонун жыйынтыгы болгон М. Шахановдун «Төрт ана» деген ыр түрмөгү бул маекти ачуудагы негизги көрөнгө катары берилген. Анткени таланттар сөздү оболу

«Төрт эне, же болбосо тууган жерге таянуу» деген бөлүм менен башташкан.

.....

Ар адамда өз энеден бөлөк да,
 өмүрүндө таяныч да, жөлөк да,
 Болуу керек кудуреттүү төрт эне:
ТУУГАН ЖЕРИ – түркүтү, түп казыгы,
ТУУГАН ТИЛИ – сыйлыгы, гүл азыгы,
ЖАН БАЙЛЫГЫ, САЛТ-САНААСЫ – тиреги,
 Эртеңине шоола чачып кирери.
 ' **Жана ТУУГАН ТАРЫХЫ.**
 Эске алууга бул сага,
 Канча оор, мун кайгылуу болсо да.
 Кудурет жок төрт энеге тең келер,
 Ансыз жаның камгакка окшоп сенделер.
 Өзгө эненин улуулугун түшүнбөс,
 Өз энесин сүйө албаган пенделер...

Мында жазуучу Ч. Айтматов менен акын М. Шаханов тууган жерлерине кайрылышат. Балапан балалык кездерин эске түшүрүшөт. Бул тууралуу заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов; «...Менин мекеним- Шекер айылы. Манас тоонун мөңгүсүнөн тамчыга тамчы кошулуп, куралып, биздин Шекерге ак көбүк, көк кашка суу агып келет. Ал – Күркүрөө. Шекерге жакындаарда ар качан жүрөк толкуйт. Чиркин, мөңгүсү асмандын көгүнө чагылышып, Манас-Ата алда кайда көрүнөт»¹ дейт ата конушун эске түшүрүп.

Албетте, дүйнөнү дүңгүрөткөн бу эки талантты бооруна көтөрүп, суусу менен топурагына жууруп, бар алдарына толгончо багып, ааламга аттандырып жиберген мекен-жайлар, «Жер энелер» баарыбыз үчүн кызык, ары ыйык. Чыккан жердин, тектин жайын билүү аны жадыда ар дайым сактоо кадыр-

¹ *Айтматов Ч., Шаханов М.* Аскада калган аңчынын ыйы (Жылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 10-бет.

ман элибиздин жазылбаган мыйзамы эмеспи. Аны баардыгыбыз билүүгө, үйрөнүүгө тийишпиз. Биз сыймыктанган калемгерлер да бул темага ата-баба арбагын сыйлап, атайы баш багып отурушат. Тектеш эгиз элдин уулдары, бала кезден жан дүйнөлөрүнө ыроологон ыйык мекендерин, тууган жерлерин оозго алышып, алардын бул даражага жетүүлөрүнө тууган жерге болгон ишенич, таяныч канчалык маанилүү роль ойногонун баян кылып беришет.

Улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына баш бага турган болсок, жазуучунун атаконушу анын көптөгөн чыгармаларында өз ордун алган. Дүйнө калкы чокусу көк тиреген Алатоолордун этегиндеги Шекер айылын, көк кашка Күркүрөө суусун анын чыгармаларынан таасын элестете алышат. Шекер айылынын жан-жакасындагы коңшу айылдар, бири-бирине коюн колтук жайгашкан Ак-Сай менен Көк-Сай, Маймак булар менимче жазуучунун эң сонун чыгармаларында орун алган. «Саманчынын жолунда» Толгонай эне уулунун караанын бир көрүүгө зар болуп, поезд менен кошо жарышып чуркап, анан уулу ыргыткан аскер тумакты баса жыгылган темир жол күнү бүгүнкүдөй күпүлдөтүп поезддерди өткөзүп, айтылуу Маймак станциясы болуп турат. Шекер айылынан ал экөөнүн ортосу анчалык деле узак эмес. Албетте, ал жерлер жазуучуга өспүрүм кезинен эң эле чайыттай тунук элестер менен эскерүүлөрдү калтырып, «Жамийла» сындуу дүйнө калкын суктандырган чыгармалардын жаралышына себеп болгон. Ак-Сай менен Көк-Сай турмушка эрте аралашып, эрте жетилип, жерге эртелеп үрөн себүүгө ашыккан өспүрүм балдардын, же «Эрте келген турналардын» эң алгачкы үмүттөрү менен тилектерине күбө болгон жер. Шекер айылы менен бир сууну бөлүшкөн, жайыттары менен айдоо-талаалары бир, жакын айылдар. Изилдөөчү Ү.Б. Култаева өзүнүн «Турмуш чындыгы жана көркөм

образ» (2002) деген эмгегинде жазуучунун чыгармаларындагы каармандардын прототибдерин атайы иликтөөгө алып, жазуучу из калтырган жерлердин көбүндө болуп, көркөм образдарга айланган турмуштагы чыныгы каармандарды тапкан. Алардын көбү ошол, залкар жазуучу өспүрүм кезин, студенттик күндөрүн өткөзгөн ата конушунда, ага жакын чөлкөмдөрдө жашаган, жазуучу менен өз учурунда, мурун-кийин алакалары болгон адамдар экендиги аныкталган. Маселен, бул китептен «Бетме-бет» повестиндеги өтө татаал каарман Ысмайылдын үңкүрүнүн да Шекер айылынан көп алыс эмес Туук-Жар деген жерде экендигине андагы даректүү далилдерден кийин ишенбей коюу мүмкүн эмес. Өз эмгегин жазууда, атайы жазуучунун мекенин аралап, кыдырып чыккан автор мындай дейт: «Туук-Жардан кийин мелтиреген эгин талаалары башталат. Айдоо аянттарынын кийин өздөштүрүлгөнү байкалып турат, балким Ак-Сай десанттары анын биринчи дынын бузушкан»¹. Бул изилдөөгө андан ары үнүлө турган болсок, көптөгөн кызык фактыларга туш болобуз. Алардан бири маселен «Биринчи мугалам» повестиндеги «Дүйшөндүн мектеби». «Шекер айылына келген адам «Дүйшөндүн мектеби», «Эски мектеп» жакта деген сөздү көп угат. Бул мейкиндик аскалуу тоолор менен курчалган Шекер айылынын түштүк-батыш тарабындагы бийик дөбө. Чын эле «Биринчи мугалимде» айтылгандай бир кездеги кош теректүү, азыр алма-бактуу дөбөнү дагы эле эл «Дүйшөндүн мектеби» атаганынан жазбайт»² – дейт Ү.Б. Култаева.

Биз бул мисалдардан жазуучу Чыңгыз Айтматовдун канчалык деңгээлде тууган жери, ата-кону-

¹ Култаева Ү.Б. Турмуш чындыгы жана көркөм образ. – Бишкек, 2002. 30-бет.

² Ошондо. 43-бет.

шу менен байланышта экендигин баамдасак болот. Акын Мухтар Шахановдун айткандарына таянып, биз дагы « ата-конуш, мекенине тамырын терең жайган адамдын гана бак жылдызы жанып», андан кубат алуу менен гана бийиктиктерге көтөрүлө алат тура деген жыйынтыкка келебиз.

Алгачкы кебибизге кайтып келе турган болсок, залкар жазуучубуз дос-иниси Мухтар Шаханов менен болгон маек китебинде биздин жогорудагы ойубузду тастыктап; «Ооба, тууган жер, Ата Мекен ар адамдын тагдырын курайт. Тек андан баардык алганыңды көңүлдүн элегинен өткөзүп, бал жыйнаган аарылардай жүрөгүңө туя билүү парз»¹ дейт. Жазуучунун сырдашы Мухтар Шаханов анын тагдырындагы тууган жердин маанисин терең баалап, мындай дейт: « Эгер бир күч санааңыздан Шекер айылын алып койсо, мазмууну, руханий жагынан өксүгөн калемгердин биринен болоорунуз айтпасы да белгилүү эле. ... Тууган жерге таянычы жок адамдар – аягы сай таппаган камгак сыяктуу туруксуз, ары жетесиз пенделер»².

«Айыл академиясы» деп, каада-салт менен үрп-адаттын уюткулуу чордонун, айыл жергесин, мекендерин атап алган эки талант кезинде «Мой адрес не дом не улица, Мой адрес- Советский Союз» деген ырдын шаңында тарбияланып калышканын эске түшүрүшүп, алды менен тууган жерге болгон махабатын болбой туруп канткенде бүтүндөй элди көңүлүнө түйө аласың деген бүтүмгө келип отурушат. Ата-бабалардын байыркы каада салтына кайрылышып, «айыл академиктери» ак сакал карыялардын аларды бала кездеринде кандайча тарбиялагандарын, ал тарбия-

¹ Айтматов Ч., Шаханов М. Аскада калган аңчынын ыйы (Жылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 12-бет.

² Ошондо. 12-бет.

лардын турмуштагы зор маанисин эми өздөрү турмуштун чоң тажырыйбасына эгедер болуп, далай кыр, далай белес ашышкандан кийин, бир кездерде көчөдөн өздөрүн кармап алып жети атасын айткызган карыялардай жаш окурман журтуна, калкыбыздын эки кадырман атасы накыл кеп, насааттарын айтып отурган өңдөнөт. Жети атаны, тууган уруктун таржымалын, айылдын жазылбаган мыйзамдарын биле жүрүүнүн керек экендигин алардын баары бизди маңкурттуктан сактап турган тосмолор экенин баян кылышат. Улууну урматтоо, кичүүгө ызаат кылуу, сылык-сыпаа болуп, кааданы бузбай тергей билүүнү да эске салышат. Өлүк-тиригин сурашпаган, кирип-чыгышпаган «коңшу коңшунун күлүнө зар» дегенди эчак унуткан шаардын бир чатыр алдында жашашып, бирин-бири тааныбаган тургундарын да ата-баба салтын унутпоого чакырышат. Өздөрүнүн ата-конуштан алган, ата-энеден көргөн жакшы каада-салтарды эскеришип, ал салттардагы даанакерликти, даанышмандыкты ачып көргөзүшөт. Бул бөлүмдө өтө маанилүү бир нерсе калемгерлердин ата-энелерин эске алып айтып бериши. Өкүнүчтүүсү эки таланттын тең ата мээриминен эрте ажырагандыгы. А түгүл эки сырдаш калемгер агаини бирдей куракта атадан айрылган экен. Бул тууралуу акын Мухтар Шаханов «Атам тогуз жашымда дүйнөдөн өттү»¹ – деп эскерсе, ал эми улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов өз эскерүүсүндө буларды билдирет; «Балдардын эң туну – өзүм тогуз жаштамын, кенжебиз Роза алты айлык. ...1937-жылкы август, сентябрь айларындагы «Правда» газетине «Буржуазиячыл улутчулдар», «ВКП (б) Кыргызстан Борбордук Комитетинин былык саясаты» деген эки макаланын жарыяланышы каргаша болду, респуб-

¹ Ошондо. 43-бет

ликанын жетекчилери биринин артынан бири кара тизмеге илине баштады. Алардын жоон тобунда атамдын да ысымы жүрдү. ..атам: «балдарды алып айылга кете бер. Мени кармап кетсе, «эл душманынын» аялы деп, сени да тескеп, ал турмак жер которуштурушу мүмкүн. Кароосуз калган балдарыбызды чырылдатып жетимдер үйүнө өткөрүп, фамилияларын да өзгөртүп жиберет чыгар. Фрунзеге эмес, Шекерге баргыла. Тууган жер, агайын-туугандын арасы силерди ач жылаңач калтыра коюшпас. Аман болсом кат жазып кабарлашармын» – деп апам Нагиманы Казань вокзалынан поездге олтургузат. Өзү кетип бара жаткан поезддин артынан, бир топко дейре кол булгалап жүгүрүштүр. Эң кымбаттууларын төрт туягы менен асыл жарын акыркы ирет көрүп, сонку ирет узатып турганын, балким, ага кудай сездиргендир»¹. Андан кийин сөзүн улаган жазуучу «эл душманынын» инилери-агалары делип айылдагы атасы Төрөкулдун жакын тууштары Алымкылдун, Өзүбектин, Рыскулбектин да «эл душманы» аталып, камакка алынып, кайтпай калганын эстеп өксүйт. Баардыгын аёосуз терип атып салганын ойлогондо дене боюн диркиреп, аргасыз эчки-текени тукум курут кылып, кырып өзү аскада зар какшап калган Кожожашты эстейсин. Бийлик дагы өнүгүүгө жол таппай Кожожаштай аскада калды. Ага да каргыш тийди.

Мындан кийинки маанилүү бөлүмдөрдүн бири;

«Кумурадан чыккан куу баш, же түркий тарыхына көз караш» деп аталат. Бул бөлүмдө эки талант түрк тектүү калктардын, түбү, тамыры бири-бири менен чырмалышкан элдердин өткөн кеткенинен сөз кылышып, өздөрүнүн бай илимий тажырыйбалары, камылгалары менен окумуштуу илимпоздордун олут-

¹ Ошондо. 19–20-бет.

туу ойлорун да ортого салышып түркий тарыхына көз караштарын билдиришет. Эң байыркы доордон тартып бүгүнкү күнгө чейинки тарых таржымалына кайрылышат.

Албетте, кыргыз менен казактын анан калса жу-мурай түрк журтчулугунун, көзгө басар аттары ааламды аралап кеткен бул эки атуулу өздөрүнүн сырдашуу маектеринде ата-бабанын баскан изине үңүлбөй, тарыхын кастарлап ага болгон перзенттик пикирин билдирбей, андан сөз козгобой коюулары мүмкүн эмес эле.

Муну биз түркий тарыхына кайрылуунун алдын-да залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун улуу ойчул, даанышман Абу Насыр Аль-Фарабинин сөзүн эске алып «Ата баласы үчүн кандай жооптуу болсо, ар калк өз тарыхынын алдында ошондой жооптуу»¹ – дегенинен байкасак болот. Демек, заманыбыздын эки чыгаан уулу бул бөлүмгө өздөрүнүн калк алдында, кичүү муундар алдында чоң жоопкерчиликтерин сезүү менен тарыхка таазим кылып, байыркы ата-бабалардын салтын улап өткөнүбүзгө кайрылышкан.

Ташка чегерген тарыхты, ар мезгилдин эл бийлеген көсөмдөрдөн, көч башында жүргөн баштоочулардан кеп кылышат. Орхон менен Енисейди мекендеген бабаларыбызга токтолуп өтүшөт. Белгилүү жазуучубуз Ч. Айтматов чоң сыймыктануу менен Монголиянын Суджи-дован деген жеринен табылган таш бетиндеги жазууну эскерет. Андагы «Мен – кыргыз» деп бадырайта жазып кеткен бабабыздын канча кылымдан кийин бизге жеткен кеби менен үнүн эске салат. Кеп учугун улаган акын Мухтар Шаханов түрки каганатынын болочокту баамдап, алдын ала көрөгөч көсөмдүк кылган даанышманы, айткан кеби

¹ Айтматов Ч., Шаханов М. Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйрындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 229-бет.

али күнгө баштапкы касиетин жоготпой, түрки тарыхында гана эмес адамзат тарыхында түбөлүк калууга татыктуу орун ээлеген Тонукөктүн осуятынан сөз кылат. «Эл-журтунун тагдырын, кайгысы менен кубанычын ташка чегип калтырган мындай көрөгөч кыраакы эр өтө сейрек кездешет»¹ дейт акын тандана. Андан ары уланган маекте ойчул ары баамчыл жазуучубуз Ч. Айтматов төмөндөгү пикирин билдирет: «...биздин жыл санагыбызга чейин жана андан кийин азыркы түрки калктары тарых тизмесинде Уйсун каганаты, Каңлы каганаты, Түрк каганаты, Түргөш каганаты, Карлык каганаты, Киман каганаты, Дешти Кыпчак эли, Огуз каганаты, болуп аталса да, ар албан уруунун башын бириктирип, элдик касиетинен ажыраган эмес»².

Таразадай тактык менен даректүү далилдин гана негизине таянган аттуу баштуу тарыхчылардын эмгектери менен бирге көркөм сөздүн усталары эл оозунда айтылып келе жаткан калктын акыл-эс тутумунда калган улама санжыраларды да четке кагышпай экөөнү эриш аркак, катар коюп карашкан. Санжырага таянышып, айтылуу Каракандан Огузкан тарайт. Огузкандын уулу – Тагынкандан казак, кыргыз, түркмөн, курама менен мангыт туулат.... дешип тарыхтын бул өңүтүн да куру калтырышбайт. Карт тарыхты калчашып Гунндардан, батышты багынткан Эдил (Атилла) баатырдан да сөз кылышат. Түрк тектүү калктардын орток мурасы деп бааланган Коркут атадан, бөтөн жерге кул болуп барып султандыкка чейин жеткен теги казак, анткен менен тектеш элдердин да орток сыймыгы, тили, дилин бербеген, каны жанына бүткөн эр жүрөк, баатырдыгы, тоо-талаанын шамалдай эркин, көздөгөнү-

¹ Ошондо. 236-бет.

² Ошондо. 239-бет.

нөн кайра тарпаган эрктүү мүнөзгө эгедер уулу гана ушундай даражага жете алаарынын айкын күбөсү айтылуу султан Бейбарстан сөз болот. Бабур шахтын «Бабырнаамасын», Улукбектин заманасынан озгон илимий ачылыштарын, «Зийджин» атуу эмгенин орток мурас катары сыймыктануу менен атап өтүшөт. Булардан тышкары Алтын Ордонун акыны Алинин «Жусуптун кыссалары» (1233), кыпчак тилинде жазылган мурас «Кодекс куманикус» (1303), Рабгузинин «Киссасул анбиасы» (1310), Кутубдун «Хосров менен Ширин» (1341-42), Махмуд Кердеринин «Нахжу-л-фарадис» (1357), Сайфи Сараинин «Гүлстан бит түрк» (1359) аттуу чыгармасын ошондой эле, Дүрбектин «Жусуп менен Зулайка»¹ (1409) баянын бир мезгилдер түрк калктарынын арасына кеңири таркап кеткен чыгармалардан болгонун эскеришет. Мындан башка да түрк тектүү элдердин баарына орток болгон маданий мурастарды баян кылышат. Буларды оозго алып олтуруп бүгүн теги бир калктар арасында байкалган орток мурастарды ыксыз ээлөө, тек ошол калктын тегине таандык кылуу жагдайына да токтолуп өтүшөт. Бул маекте жазуучу Ч. Айтматов «Ар кайсыбыз алардын төрөлгөн жергесине карап, аны азыркы ар бир республиканын аймагына таандык кылып, өз улутубузга ыйгарып алдык. Ошентип, кул Кожа Ахмет Яссави – казактын, Махмуд Кашгари – уйгурдун, Жусуп Баласагын – кыргыздын, Мухаммед ал Хорезми-өзбектин төл перзенттери болушуп, күбөлүк алышып, аталган улуттун атуулдары болуп чыга келишти. ... бабаларыбыздын баарысы орток, бир чамгарактын астында керегеси керилип, бир тилде сүйлөгөн жок беле? Эми жок жерден бөйрөктөн шыйрак чыгарганыбыз кандай деген жыйынтыктуу пикир эмнеге

¹ Жогорудагы китеп. 279-бет.

угулбайт?» деген суроону коюп, өз оюн билдирет. Булар менен катар бүгүнкү күндөгү боордош элдердин тилинин, дили менен дининин, жазуу-сызуусунун абалынан да сөз кылышат. Кезинде көчмөн калктардын баеолугунан анан калса оомалуу-төкмөлүү доордун ар кыл шартында учугун улап келген тамырлаш уруулар көчүп-конуп жүрүшүп ата-бабалардан калган мурастардын бирин корусак бирин колдон чыгарып жибергенибизге өкүнүшүп, дүнүйөнүн чар тарабында ар кыл китепкана, музейлерден орун алып жазылып жаралган жерине кайтпай калганына бушайман да болушат. Бул туурасында улуу жазуучубуз Ч. Айтматов «Аттиң көпчүлүгүнүн кадырына жетпедик. Сынды, бүлүндү. Кээ бири изилдеймин деп келген дагы бирөөлөрдүн канжыгасына байланып, Санкт-Петербургка, тээтиги Англия менен Германияга чейин чачылып кетти»¹ – дейт. «Туура айтасыз» – деп кеп учугун улаган акын Мухтар Шаханов; «Санкт-Петербургдагы Эрмитажда болгонумда өткөн кылымда Семей жергесинен алып келинген балбал ташты, Маңгыстоо талаасынан жеткирилген саймаланган жазуусу бар чулу ташты көрүп, жашып кеткем»² – дейт.

Андан кийинки тарыхый мурастардын кезинде арап алфавити менен жазылып, кеңеш өкмөтүнүн чоң «өзгөрүү», «жаңылоо» жолунда айрыкча динден алыстатууну көздөгөндүгүн ошону шылтоолоп арап ариби менен жазылган ар кыл баалуу эмгектердин да жок болуп кеткендигин эскеришет. Андан ары уланган маектен бул бөлүмдүн аталышына да себеп болгон окуяга үнүлсөк ичтен сызып, кыянаттык менен кайдыгерликке зээнибиз кейибей койбойт. Атуул акын Мухтар Шаханов бул окуяны мындай-

¹ Ошондо. 251-252-бет.

² Ошондо. 252-бет.

ча эскерет: « ...Берке сарайынын ордун казган бир жигит менен сүйлөшүп калгам. Ошондо ал: «Жыл сайын көктөмдө, же күздө колубузга кетмен, күрөгү-бүздү алып, ушул байыркы шаарыдын ордун көөлөйбүз. Шаардын айланасы өткөн кылымдагы идиштин сыныгы менен така, ооздук, октун калдыгынан басаарга орун жок. Асыресе, бул жылы олжолуу болдук. Шаардын так ортосу ушул деп бел курчоодон казып жан-жагына үңүлө баштаган элек, оозу бүтөлгөн зор кумараны таптык. Эми кубанганыбызды айтпаңыз. Укмуштай олжого тундук дедик. Кумура кишинин кучагына толоор көлөмдүү, оозу жылчыксыз бүтөлүп бекитилгендиктен ичи толо алтын чыгар деп чайпай баштадык. Карасак кумуранын капкагынын тегерегинде, боорунда арап жазуусу жыбырап турат. Кумуранын оозун бекитип жазууну да кошо чегерген сыяктуу. Жерге уруп сындырганыбызда, кумуранын ичинен адамдын сапсары болуп калган куу башы чыкты. ...Сайга карай атып урдук да, андан ары казганыбызды улай бердик. Арадан бир жума өтүп, жазуусу бар алтын мөөрлүү күмүш чөйчөктү таптык. Экөө тең адамдын ак сөңгөк болуп калган куу баш сөөгү менен бирге чыкты. Олжобузду Астрахандын базарына барып соодалаганыбыз»¹ – деп кылган ишине манчыркап, мактанган жигит ансыз да калкынын тарыхы, тили, дили, маданияты үчүн күйүп-бышып жүргөн акын мухтар Шахановдун зээнин андан берет кейиткен экен.

Ошол окуядан ичи туз куйгандай ачышкан акын ал алтын менен күмүштөн алда канча барктуу табериктен, жазылуу тарыхтан айрылганыбызды залкар жазуучубуз менен болгон маегинде өзүнчө бир бөлүмдүн темасы кылып, аны ал кайгылуу, өкүнүчтүү жоготууну жалпыбыз менен бөлүшүп, тарыхыбызга

¹ Жогорудагы китеп. 270–271-бет.

астейдил мамиле жасап, «өзүнүн тарыхтагы ордун жоготкон калк көк чырпык сыяктуу, кайда ийсең, ошол жакка ийилет» – деген сөз менен түпкү теги-биз менен тамырыбызды туура андап түшүнүүгө чакырат.

«Бийлик менен руханий байлык, же ушул эки нерсенин падыша, хан, король, президенттердин тагдырына тийгизген шарапаттары менен кесепеттери» бул бөлүмдө эки талант бийлик менен руханий байлыктын кээ бирде эки айры жолдо калып, биригип бир бүтүндү түзө албай калганы, же тескерисинче төп келип айкалышканынан сөз кылышат. Айрыкча Советтер Союзунун таркашы менен өз алдынча эгемендикке жетишкен калктардын түндүк көтөрүп, жаңы мамлекет түптөөсүндө кетирген кемчиликтери менен жетишкендиктерине токтолушат.

Бөлүмдүн орчундуу маселесин акын Мухтар Шаханов мындайча көтөрүп чыгат; «Ушундай оомалуу-төкмөлүү учурда Борбор Азиядагы республикалар Батыштын өнүгүү жолуна түшөбү, же Чыгыштагы коңшу мамлекеттерден таалим алабы, жок же бир өздөрүнө гана таандык өзгөчөлүктөрүн сактап калабы?»¹ Бул суроого акындын маектеши жазуучу Чыңгыз Айтматов мындайча жооп берет: «... өз-өзүбүзгө жекече түндүк көтөргөн соң, иллюзияга тушуктукпу, айтор сүрдөп аптыгып, алиге дейре максат-багытыбызды таасын аныктай албай жаткан сыяктанабыз. ...Колундагы бийлик менен мүмкүнчүлүктү жалаң өз башына пайдаланбай, элиңе жакшылык жасаганга умтулсаң ошондо гана алыстан демократиянын карааны көрүнөт»².

¹ *Айтматов Ч., Шаханов М.* Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001. 134-бет.

² Ошондо. 134-бет.

Бул жооптон биз кандай гана жолду тандабайлы эл-жер үчүн адал кызмат кылып, адилет башкаруудан өткөн нерсе жок деген жыйынтыкка келебиз.

Сөз учугун андан ары улаган калемгерлер ар бир эл үчүн жеке мамлекет башчынын ойногон ролунан, анын иш билги, же түркөйлүгүнөн көп нерсе көз каранды экендигин айтышат. Батыш менен Чыгыштын даанышман башкаруучу королдору, хандары, императорлорунун эмгектерин, айткан сөздөрүн, кылган иштерин мисал катары эскерип өтүшөт. Айрыкча, Орто Азия элдеринин тарыхый инсандарына кеңири токтолушат. Жакшы, мыкты башкаруучу өзүндө кандай сапаттарды багып, кандай касиеттерге ээ болушу керек экендигин билдиришет.

Кыргыз-казак элинин тарыхында кезиккен жаман-жакшы бийлик ээлеринин кылык-жооруктарына токтолуп, руханы жарды хан-төбөлдөрдүн калкка тийгизген залака-зыйандарына токтолушат.

Сөздөрүн алыстан баштап, тээ кылымдардын тереңинде жаткан бийлик менен руханияттын көрөнгөлөрүнөн көргөзүп келишип, анан бүгүнкү күндөгү коншулаш өлкөлөрдүн башкаруучуларынан сөз кылышат.

Ал эми «Адашкан ак куунун муну, же медуза сыры» деген бөлүмдө эки калемгер техника менен илим-билим өркүндөгөн сайын адамдардын таза табият менен болгон мамилеси начарлап, жадакалса ага кыянат кылууга дейре барышкандары, табияттын так таразадай акыйкат мыйзамын унутушуп, ага кылган кайрымсыз мамилелеринин азабы менен залакасын адамдардын өз баштары кандай тартып жатканын баяндашат.

Бул бөлүмдө маек – китептин да аты аталган терең маани камтылган кыргыз элинин табияттка болгон мамилесинин жазылбаган мыйзамы менен философиясынын, ишеничи менен түшүнүгүнүн сю-

жеттүү, көркөм баяндамасы болгон Кожожаш жөнүн-дөгү аңызды жазуучу маектепине айтып берет. Андагы адам кандай жашап эмне иш кылса ошонун үзүрүн көрөт деген жыйынтыкты берген, ошондой эле адамдар кылымдын кыйырына келгенге чейин кандай жетишкендиктерге кандай жолдор менен кантип жетип жатат, алардын кесепети кайтып алардын өзүнө кандайча кайрылып келет деген суроонун жандырмагын чечишет. «Аскада калган аңчынын ыйы» мына ошол адамдардын улам жаңы нерселерди ачылыштарды бийиктик менен өз жашоосун улам жеңилдеткен жагдайларды издеп отуруп, ушул күнгө тушболуп отурганын баян кылат. Бул маекти жалпы алып караганда ар бир бөлүмдүн соңу кыйыр же тикелей келип, жыйынтыгы ушул түйүнгө такалат. Маселен, калемгерлер сөз кылган биринчи бөлүмдө да эгер тууган жердин кадырына жетип сыйлай билбесек, ата-бабанын керези менен осуятына кулак бербесек, алардын баарын артка таштап өз билгенибизче алып учуп жеңил-желпи азгырыктын артынан түшсөк, айланып отуруп же ары же бери кете албаган жалтаң аскада каларыбыз аңчыдай зар какшап арман кылаарыбыз бышык. Бул жагынан алганда китептин темасы бул бөлүмгө да шайкеш келип тургандай. Кийинки бөлүмдөрдүн бири маселен «түркий тарыхына көз караш» мында да тарыхын билбеген жандын адашып акыры аскада, же ара жолдо калаары кишини күмөн санатпайт.

Бул бөлүмгө кайтып келе турган болсок, дал ошол ойлордун жыйындысын камтып табияттка канча зыян келтирсек, ошону айланып келип өз башыбыз тартат, өзүбүзгө эле тийген каргаша болоорун эске салышат. Адам ар бир кылганы үчүн жооп бериши керек, жоопкерчиликти сезе билиши керек деген ойду беришет. Бул темалар албетте калемгерлердин чыгармаларында көп эле иштелген. Акын М. Шаханов

да өзүнүн поэма, романдарында, жазуучу Ч. Айтматов дүйнө калкын тандантып, ойго салган бир катар роман, повесттеринде баян кылган. Алсак «Кыямат» менен «Кассандра тамгасы» жер бетинде адамзат тукумун татыктуу улоого болгон далалат эмес беле. Бул маек-китепте да эки талант ал ойлорунан алыстап кете алышкан эмес. Антүүлөрү да мүмкүн эмес эле. Себеби адамзаттын таканчыктап турган жериндеги маселелерин талкуулабай, ааламдын эки атуулу башка нерсеге аттап кете албайт болчу. «Кассандра тамгасы» романында жазуучу бул кубулушту, жаратылышты адаштыруу, алдоону эң эле таасирдүү берген. Андагы Филофейдин сонку сөзүнө көңүл бурсак; «Мен жана да түшүндүргөм, ал муундан муунга топтолуп отуруп, биздин өзүбүздө жыйналып калган жамандык-арампөштүк жөнүндө эскертип жаткан кассандро-эмбриондун реакциясы – жообу. Акыр кыямат биздин өзүбүздө жашырынып жатат – бул тамга бизге мына ошону билдирет»¹ – деген саптар адамдык касиеттин алсырап, андан баарын күткөнгө, айрыкча жер жашоосуна чекит коюлчу даражага жетип калган урпактардын алгачкы белгилери ушундайча көрүнөт. Адамдардын ашыра алкынуулары, табияттан баарын алып, ага кайтарып тырмактай да бир нерсе бербей, кам көрбөй, бүгүнүн гана ойлоп жашаган жандардын «ыйын» баяндаган бул бөлүмдө калемгерлер ар кыл мисалдарды келтиришип, өз ойлорун так далилдешет. Алар ар кандай ядролук жардыруулар менен химиялык заттардын колдонуусу, согуштук куралдардын өндүрүлүшү менен жаратылышка, канаттуулар менен жаныбарлардын көр сезим менен сезип-туйган жашоолоруна доо кетип мезгил менен ооп кетип кайра дал ошол жерге адаш-

¹ Айтматов Ч. Кассандра тамгасы. – Бишкек, 1999. 187-бет.

пай кайтып келип жүргөн келгин куштар канаттуулар жолунан, багытынан адашып калышкандыгынан сөз кылышат. Бул табияттын кылымдардан бери сакталып келе жаткан мыйзамдары бузулуп, макулук жаныбарлардын бейкүнөө азап тартып жатышы кылым кыйырындагы чоң кылмыш экендигин белгилешет. Өз көлөмдөрү менен баштапкы түзүлүш, калыбынан кескин өзгөрүп кеткен жандыктардын зыяны менен залакасы айланып келип жер бетинин акыл-эстүү ээсине келип тийгенин, кыямат кайымдын өзү мына ушул экенин айтышат.

Бул бөлүмдү жыйынтыктап жатып улуу жазуучубуз мындай дейт: «Адамдар табиятка чабуул жасап бүтүштү, эмдиги чабуулду адамдар табияттын өзүнөн күтөт» – деген акылман Циколовскийдин сөзү чындыкка айланып келе жатканы, адамзат ээлерин катуу ойлонтууга тийиш»¹ Ал эми Мухтар Шаханов бул тууралуу мындай ой билдирет: «Сама жизнь дает нам понять, что мы посланы в этот мир не для развлечений. И быть человеком... – это значит быть сознательным и ответственным за судьбу мира, как за свою собственную...»²

«Кылымдын далдасындагы кылмыш, же Маркиз де Сад, Дөнөнбай жана кош тиштүү Африка балыгынын уусу» деген бөлүм адамдардын бир-бирине кылган кыянаттыгын, жаратылышка каршы чыгып, баардык нерседен пайда көздөө, жада калса табыгый процесске каршы чыгуу менен адамдын өлүгүндө соо койбой, же атайылап жарым жан, түрүү өлүккө айландыруу кылмыштарын адамзат баласынын мыкаачылыгынын чеги болбогон бул каргашанын кайдан чыккан, эмне болгон сыр экенине эки калемгер

¹ Аскада калган аңчынын ыйы. 218-бет.

² Шаханов М. Мы посланы в этот мир не для развлечений. // Наша газета. 1997. 24 окт.

катуу түйшөлөт. Кылым кыйырына, этектен тээ аскага чыкканга чейинки болуп өткөн акыл-эстүү адам баласына ылайык көрүлбөгөн жоорук-жоосундарды, адамдын ашынган айбанчылыгын, мыкаачылыгын айтып келишип, бул сезимдердин ар адамда кандайдыр бир деңгээлде бар экендигине ынанышат.

Жаратылышта болгон жандыктын, макулуктун баарын пайдаланып, колдонгону аз келгенсип, эми адамдар бирин-бири макулук, манкуртка айландырып алып, пайдаланып жатышат. Зар какшап үнү көккө жеткен Найман эненин ыйы менен каны жанынан чыккан сөздөр эрксиз эсине келет; «...Жерди алса болбойбу, мал-мүктү алса болбойбу, анчалык душман экен башты алса болбойбу, ...бирок адамдардын эс-учун алат деген шумдукту ким ойлоп, кимдин колу барды? О жараткан, эгер сен бар болсоң, адамдын арман ниетине ушуну кантип киргиздин? Мындан башка жер жүзүндөгү кыянатчылык аздык кылдыбы?»

Канткенде адамдардын бул кылыгына, кылмышына бөгөт койуп тоскоол боло алабыз деген суроонун аягында эки калемгер мындай жыйынтыкка келишет: Ар адамда башка бир адамдын үстүнөн үстөмдүк кылуу мыкаачылык учкуну болот. Ал кээ бир адамдарда аз өлчөмдө болсо, кээ бирлеринде өтө эле ашынган даражада, кооптуу деңгээлде учурайт экен. Бул илдетти алдына алуунун жолун акын Муртаза Шаханов мындайча көргөзөт; «Адамкерчилик менен кайрымдуулуктун үлгүлөрүн жана динди каршы коюу аркылуу адамдагы бул өнөкөттүн жолун тосууга болор. Буга мамлекеттик деңгээлде көңүл бурулууга тийиш»¹ Кандайдыр бир деңгээлде акындын ойлору да колдоого арзый турган. Анткени, сабырдуулук менен ыймандын очогу башкача айткан-

¹ Аскада калган аңчынын ыйы. 128-бет.

да дин, адеп-ахлак адамдардагы ашынган мыкаачылык менен падепсиздиктин жолуна бөгөт болот дегени ишенич бар. «...Канткен күндө да кан ичерден канкор, зөөкүрдөн-зөөкүр жаралган, манкурттук менен зомбиликке болгон кумар отун тутандырбай бөгөө талабы генетика илими менен кошо бүтүндөй адамзаттын алдында турган зор милдет эмеспи?»¹ Жыйынтыктап карай турган болсок, биздин ойубузча эки жолду тең колдонуу менен башкы максат мындай жагымсыз, каргашалуу илдеттерден кутулуу, арылуу болуу керек.

Маек – китептин «Жоомарт шоолалуу жылдыздар, же бир ууч топурак» аттуу бөлүгүндө дос агаини боордош калктан чыккан, эки эле бирдей кызмат өтөп кыргыз-казак дебей таанылган өткөн замандагы, өз замандаштары болгон маркум жандарды эскеришип, кылган эмгектеринен, адамкерчилик касиеттеринен сөз кылышып, буга дейре билинбей келген өздөрү гана күбө болгон жагдайлардан сыр бөлүшүп беришет. Муну менен алар жылдыздай шоола чачкан бир кездерде боордош элдердин маданияты менен илим-билимине өз салымдарын кошуп кеткен айрымдары өздөрүнүн да жакын санаалаш дос-жолдоштору болгон адамдардын арбагын ыраазы кылып, көрүстөндөрүнө бир ууч топурак салдык деп билишет. Алар сөз кылган адамдар; Жамбыл менен Токтогул, Шабдан баатыр, залкар Манасчы Саякбай, агартуучу Чохан Валиханов, улуу жазуучу Мухтар Ауэзов, акын Жолон Мамытов, композитор Дмитрий Шостакович, Сабит Муканов, балбандар Кажы-мукан менен Кожомкул, белгилүү актер Сүймөнкул Чокморов жана башкалар. Бул бөлүмдөгү башкы нерсе, эки калемгерди ойлонткон маселе ошол шоола чачкан жылдыздар өз мезгилинде, көздөрү өткөн-

¹ Ошондо. 128-бет.

дөн кийин өз бааларын ала алдыбы, аларын эмгектери туура бааланып, калк тарабынан, коомчулук тарабынан туура кабыл алындыбы, деги эле ошол заманасынан озуп ийгилик жараткан, пендеден бөлөк, өзгөчө шык менен касиетке эгедер жандарды алардын замандаштары, же андан кийинки муун түшүнө алдыбы? Бул суроого жооп издешип калемгерлер улуу адамдардын улуулугун баалай билүүгө, эң башкысы түшүнө билүүгө чакырат. Бөлүмдү акын төмөндөгүдөй ыр саптары менен жыйынтыктайт:

«Өткөн өттү.

Бирок баары эсепте.

Кандай азап,

Түшүнбөстүк күнөө эмес десек да,

Кылмышка тең-түшүнүүгө тырышпоо.

Түшүнбөстүк-сыяктанат жөө туман,

Ал жөө туман пайда кылат көп күмөн.

Бир жаш талант көтөрүлсө алдыга,

Эл түшүнбөй калбаса экен деп турам.

.....¹

Келип жатат, кетип жатат таланттар...»¹

«Өмүрүбүздө өчпөс элес калтырышкан аялдар, же эки калемгердин делбиримдери жөнүндөгү поэзия кечеси» бул бөлүмдө маектештер кеп нугун аял затына бурушуп, анын коомдогу ордуна сөз кылышат. Бөлүмдүн атынан да белгилүү болуп тургандай эки калемгердин баарлашуусун акын Мухтар Шахановдун таасирдүү, көркөм поэма, ырлары коштоп, маектин кызыктуулугун арттырат. Мында эки калемгер ар улуттун элдеринде аял затына болгон мамилелерден ошондой эле, тарыхтын агымы менен аял затына болгон көз караштын өзгөргөндүгүнөн кеп кылышып, кеңеш өкмөтү мезгилинде аял эркек

¹ Аскада калган аңчынын ыйы. 107-108-бет.

тендигинин алып келген жагымдуу, жагымсыз жактарына токтолушат. Аялга алар биринчи кезекте эне катары карашат. Назиктик менен сулуулуктун, тазаалыктын башаты катары көрүшөт. Аялды эркек менен тең кылуу аркылуу биз алардын моюнуна ашыкча жүк артып, анын аялдык вазифасына, табиятына кыянаттык кылдык дешет. Бул жерден алар акын досу Евгений Евтушенконун аялга арнап жазган ырын эстешет:

«Как получить мире так могло,
Забыв про смысл ее первопричинный.
Мы женщину сместили, мы ее
Унизили до равенства с мужчиной»¹

Сөз учугу уланып отуруп, алардын өз тагдырларында орчундуу роль ойногон айымдарга да жетет. Адам жан дүйнөсүн аруулаган махабат сезими түбөлүк темалардын бири эмеспи. Ага кимдер гана кайрылган эмес. Бул темада акын Мухтар Шахановдун да өтө таасирдүү, ары маанилүү ыр түрмөктөрү арбын.

«Дал өзүндөй кайдан билсин кайгымды эл,
Ашык көңүл түбөлүк жаш, айдың көл.
Сүйүү менен сүргөн күндөр гана өмүр,
А калганы жай күндөр»²

Калемгерлер өз айымдары тууралуу ары өкүнүч, ары кубаныч менен айтып беришет. Трагедиялуу аяктаган сезимдери тууралуу окуганда, алардагы күчтүү, бекем эрктин касиетине таазим этпей койо албайсың. Эки таланттын жашоолорунун, өмүрлөрүнүн маңызы богон адамдар, калемгерлердин чыгармаларын иликтегендерге, туруктуу окурмандарына да кызыктуу болсо керек.

¹ Ошондо. 296-бет.

² Ошондо. 292-бет. (кыр. Өмүрбек Тиллебаев)

Эки калемгер дос ага-ининин бул маек-китебин жыйынтыктап жатып, төмөндөгү ойлорду айтмакчыбыз: Биринчиден китеп жанры, түзүлүшү жагынан жаңычыл, ар тараптуу чыгарма. Ар түркүн ой-тилектерди, маселелерди камтыган. Изилдөөчү Ч.З. Мамытбекова байкагандай « Книга-исповесть двух писателей богата не только по проблемно-тематическому содержанию, она включает разные литературно-публицистические жанры: фольклорные легенды и сказания, очерки, рассказы-минатюры, воспоминания, философские размышления»¹ – чындыгында эле бир канча жанр аралашып, чыгарма окурмандын көңүлүн өзүнө тартып турат.

Чыгарма бир караганда калемгерлердин жалпы чыгармачылыгынын мазмуунун, өзөгүн түзүп тургандай. Алар ар бир чыгармасында өз-өзүнчө берген ойлорун мында жыйынтыктап, жадакалса көркөм чыгармада катылган сырлардын түйүнүн мында чечмелеп берип отурушкандай. Айтайын деген ойлорун, ынгайы келип, билдире албай жүргөн ички сырларын мында бир-бирине айтуу аркылуу бизге да жеткизишкен.

Өз өмүрлөрүн калчоо менен калемгерлер кийинки урпактар менен да өздөрүнүн акыл-ой, санааларында турмуштун агымы менен топтолгон бай тажырыйбалары менен да бөлүшкүлөрү келген. Бул чыгармадан муундарга, келечекке карата кайрылууну, аларга жол көргөзүп, калктын кадырман улуктарындай өткөн менен кеткенди айтып, жаманын болочокто болтурбоого, жакшысын артырып, көбөйтүүгө чакырган үндү да угууга болот. Бекеринен сынчы-адабиятчы Г. Гачев «...Айтматов уже в

¹ Мамытбекова Ч.З. Тема репрессированных поколений в книге Ч.Айтматова, М.Шаханова «Плач охотника над пропастью». // Чингиз Айтматов и духовная культура. – Бишкек, 1999. 149-бет.

возрасте Гете и Толстого. Достиг высшей власти в любимом искусстве и миропонимании. Маэстро и мудрец-аксакал»¹ – дебесе керек.

Бул китеп тууралуу өз оюн академик Рустан Рахманалиев мындайча билдирет: «Чындыгында бул китеп – адеп-ахлактык-эстетикалык манифест, экзистенциалдык вакуумду четке кагуу, жан дүйнөнүн маңызын ачуу»². Албетте, таланттар баарлашууда ар кандай темага, маселеге токтолушкан, бирок башкысы, алардын адам руху, адамкерчиликке болгон басымдары бул жерде да күчтүү. Ансыз, адам рухуна ишеним болбой туруп, ага башка нерселерди айтуунун мааниси деле жок эмеспи.

Бул китеп эки ойчулдун кылымдарга калтырган сыр ачуусу болооруна, тарых барактарынан орун алып, аңыз кеп болуп кудум, Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкарини окугандай убакыт менен мезгил билбей асырлардын мухитине түбөлүк сүнгүп кетерине толук ишенебиз. Анткени алар ачкан жол, алар баштаган сөз биздин тамырыбызга кеткен жолдун уландысы, улуу сөздүн учугу.

Ал эми «Сократты эскерүү түнү, же мангыбаш терисинин үстүндөгү сот» драмасында Ч. Айтматов менен М. Шаханов бүгүнкү күндөгү оң терс көрүнүштөрдү, заманыбыздагы айрым курч маселелерди ошондой эле, коомдун абалын айтып келишип калемдештер өз ойлорун тарыхый окуялар менен да тастыктап кетишет. Хундар менен Чыңгыз хан доорундагы кээ бир окуя, уламыштар драмадагы ойду дагы бекемдеп турат.

¹ *Айтматов Ч.* Когда падают горы. (Вечная невеста). – Санкт-Петербург, Азбука-классика, 2006. 6-бет // Гачев Г. О том как жить и как умирать.

² *Рахманалиев Р.* Түбөлүктү даңазалоо, же кылымдын кыйырындыгы ыймандай сыр. Кыргыз туусу. 1996. 7-фев.

Маселен, драмадагы каарман Калия аттуу окумуштуу кыз «Базар экономикасы жана руханий байлык» деген темада диссертация жактаганы жүрөт. Анын образы аркылуу азыркы абал жакшы чагылдырылат. Жазуучулардын бере турган ойлорунун бир бөлүгүн мындан таасын байкоого болот. Экинчи бир каарман жабылып калган театрдын режиссеру – Сократ. Анын драмадагы абалынан руханий байлык менен материалдык байлыктын ортосундагы күрөштү көрүүгө болот. Азыркы тапта маданий жетишкендиктер этибар алынбай, а түгүл театрлар жабылып Сократка окшогон турмушка, жашоо-шартка философиялык көз караш менен карап, түбөлүктүү асыл, аруу нерселерди күнүмдүгү менен материалдык жыргалчылыгынан өйдө койгон адамдардын бар экендиги берилген. Алардын ой-санаалары дүнүйө кордук кылган, бардык нерсени акча менен мансаптан көргөн атына заты жарашкан Миндөөлөт сындуу ити чөп жеген бизнесмендин образына карамакаршы коюлган. Драма азыркы замандын абалын таасирдүү чагылдырган.

Драманын негизги өзгөчөлүгү андагы мезгил менен замананын алмашышы, убакыттын өтүшү менен адам жан дүйнөсүнүн өзгөрүшү, же тескерисинче тарыхый параллелдердин пайда болушу, кайталанышы көңүлдү өзүнө бурат. Мында тарыхый чон төрт доор баяндалат; а) Хун доору; б) Чыңгызхан доору; в) Совет доору; г) Эгемендик, базар экономикасынын доору.

Эки калемгердин мында бермекчи болгон ойлорунан ар бир доордун өзүнүн руханы бай да, тескерисинче руханы жарды да адамы болот деген жыйынтыкка келебиз. Тарых кийинки урпактарга сабак эмеспи. Калемгерлер бул ар кайсыл доордон алынган адамдын адамкерчилигин сындаган эпизоддор аркылуу бизге, окурман журтчулугуна таасир

этүүгө аракеттенишкен. Алар акыл-насаатарын суп-сак билдирбестен атайы ата-баба тарыхына кайрылышкан. Андагы окуяларды драмада көркөм иштеп чыгуу менен андагы ойлорду дагы тереңдетишкен. Ошону менен бирге урпактар кандай жолду танда-са, кандай акыбалда калаары, кылган аракеттери-нин соңу эмне менен бүтөөрү көрсөтүлгөн.

Мисалы драмадагы эли-жерин чанып, анын каа-да-салтын, үрп-адатын, унутуп, Кытай элине кошу-луп өз улутунун дөөлөт-кутун таштап кеткен Хун тайпасынын ханы Айбар Теңрикүттүн трагедиясы, ата тегинин алдында уят болуп, мангыбыш эшек те-рисинин үстүнө отургузулуп күнөөсүн моюндоосу; Чыңгызхандын чабуулунда Отырар шаарынын дар-базасын душманга ачып берген чыккынчы, саткын Карачокунун өз кызыкчылыгын жалпы журттун кы-зыкчылыгынан жогору койгон кара мүртөздүгү ме-нен душмандан да чыккынчылык көрүшү мунун баа-ры жөнү жок жерден айтылып олтурган жок. Бул адамдардын жетесиздиги, эли-жерине кылган чык-кынчылыгы, алардын урпактары тарабынан кай-таланып, ошол кетирилген каталардын кайталануу-су жакындап келе жатканын кыраакы калемгерлер сезип туюшат. Ошондон улам алар ал тарыхта кай-таланып улам келип турган илдеттин алдына алуу-га аракет жасашат. Драмадагы акын менен жазуу-чу кандайдыр бир деңгээлде калемгерлердин өздөрүн чагылдырып тургандай. Алар Сократ менен Миндөө-лөттүн алым-сабак айтышуусуна, ортолорунда бол-гон ар кандай окуяларга күбө болуп, угуп отурушат. Сократ менен Миндөөлөттө, башкача айтканда бү-гүнкү күндүн өз доорлорунун адамдарында көрүнгөн айырмачылыктарды, түшүнбөстүктөрдүн себебин алар тарыхый фактылар менен көргөзүп, далилдеп беришет. Өткөн замандарда ата-бабаларыбыз өз улу-тунун кутун, дөөлөтүн коргой албаган хандарды

эшек терисине олтургузуп суракка алып жазалашса, бүгүнкү күндө андай руханы жарды, бирок колунда күч-кубаты, байлыгы бар Миндөөлөткө окшогон адамдарды коом колдоп жатканын баамдашат. Базар шартында баардыгын сатып алууга болот деген түшүнүк менен руханиятты уратып жатабыз деген жыйынтыкка келишет.

Калемгерлердин бул теманы тандап алышында да өзгөчө сыр бар. Эмне үчүн «Сократты эскерүү түнү» деп аталган? Бул суроого чыгарманын өзүнөн жооп издеп көрдүк; «...түндүн башкы идеясы мына мында. Сократтын бүт өмүрү акыйкатты жактоого, канчалык кыйын, кооптуу болсо да ачуу чындыкты айтууга арналганы баарыбызга жакшы белгилүү. Ошондуктан, «Сократты эскерүү түнүндө» биз өз ара бири-бирибиз тууралуу ичте бугуп жаткан ойлорубузду ачык айтуу жана ашыкча, оор айтылган сөздөрдү көңүлгө албоо түнү, мезгил, заман тууралуу көкөй кескен проблемаларды айтуу түнү деген кыязда өткөрөбүз»¹ – дейт драманын каарманы Калия. Мындан биз драманын максаты менен көздөгөн ойдигин байкаса болот. Бул жерде да канча кылым өткөндөн кийин ошол ойчул Сократай чындык, адилеттик үчүн күрөшкөн өз доорунун Сократы атанган киши – Талмас Аккайнаров кезигет. Жабылган театрдын режиссеру Сократ таанышы Миндөөлөттүн бардык сырын бетине айтып, айыбын ачат.

Драма адеп-ахлакты, адамкерчиликти сактоо, ар кырдаалда, ар бир доордо адам боло билүүнүн кандай кыйын, кандай оор экендигин баяндоосу жагынан, дос-курбу, жакындардын ички сырларын бир-бирине ачык айтуусу аркылуу маселенин түйүнүнүн чечилиши жагынан улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун казак элинин белгилүү жазуучусу Калтай

¹ Аскада калган аңчынын ыйы. 366-бет.

Мухаммеджанов менен биргелешип жазган «Фудзия-мадагы кадыр түн» драмасына үндөшүп кетет. Көтөрүлгөн маселе, кейипкерлердин образы жагынан алганда да белгилүү окшоштуктар учурайт. Бул драмада да («Сократты эскерүү түнү» ...) маектин аягына чейин катышпай, баарын таптап Миндөөлөт жубайы Айсулуу экөө кетип калышат. Фудзияма чокусунда бар сырын айтып ыйманынын алдында ак калууга аракеттенишкен Мамбет, Досберген, Алмагүл сыяктуу бул драманын башка кейипкерлери да базар экономикасынын кулу болуп, баардыгын акчанын куну менен эсептеп жашап калган бизнесменди узатышып өздөрү кала беришет.

Драмада берилген ойлор ар тараптуу, ары терең фиолсофиялык мазмуунда. Аны ар бир окурман жаш курагы, даярдыгына жараша түшүнүп талдайт. Чыгармадагы негизги ой катары замананын шарында адам рухунун алсызданып, кунарсыз тартып баратканы берилген. Драма эки элдин дүйнөгө таанылган чыгаан уулдарынын биргелешип, адамзатты адамдык касиетинен ажыратпоого, сактоого чакырган кош жаңырган добушу катары карап, чыгарманын үстүндө кенирү иликтөө ишин жүргүзүү керек.

Адабий чыгармачылык байланышты ар тараптан карап чыгып, алардын маек-китебин дагы, биргелешип жазган драмсын дагы заманага шайкеш, адам аң-сезимине таасир бере алган жаңычыл чыгармалар экендигин белгилөөгө болот.

Акын Мухтар Шаханов улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовго жаңы дем берип, өз үнүн кошуп кубаттап турган болсо, ошол эле учурда ааламга аталгы чыккан жазуучу акын дос-инисин да дүйнөлүк коомчулук менен тааныштырып, андагы акындык асыл ой-мүдөөлөрдү жумурай адамзаттын угушуна, андан таасирленишине көмөкчү болууда. Бул тууралуу акын Мухтар Шаханов өз макаласында да таа-

сын чагылдырган; «Ооба, менин чыгармачылык өмүрүмдө Чыкем чоң роль ойноду. Анын баарын бул чакан макалада айтып бериш кыйын. Улуу адамдар дайыма улуу...»¹. Эки элдин мындай жакшы салты сакталып, ар кылымда даанышмандар, көсөмдөр, өнөр адамдары байланышты улай берерине терең ишенебиз.

ЖЫЙЫНТЫК СӨЗ

Кыргыз-казак адабий байланышы бир нече кылымдардан бери уланып келе жаткан өзүнүн басып өткөн жолу, тарыхы бар байланыш экендиги далилденди. Буга эки элдин адабий, чыгармачылык байланыштарынын тарыхый шарт менен мезгилге шайкеш өнүгүүнүн улам жаңы багыты менен баскычтарына көтөрүлүп, өсүп келе жатышы ачык күбө боло алат. Бүгүнкү күндө бул байланышты андан ары улап, кеңейтүүгө кам көргөн эки элден чыккан атуул таланттар арбын.

Алардын ичинде өзүнүн чыгармалары, кыргыз элинин улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматов менен болгон жемиштүү чыгармачылык байланышы менен айрымаланган инсан – акын Мухтар Шаханов.

Бул ишибизде атуул акындын чыгармачылык изденүүлөрүнө көңүл буруп, анын поэзиядагы ой-максаттарына токтолуп төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: биринчиден акын ата-мекенинин чыныгы атуулу, эли-жери үчүн күйүп жанган адам. Бул сапаттарды акындын чыгармаларынан таасын байкоого болот. Экинчиден акын чыныгы гуманист. Аны бүткүл адамзат ааламындагы оң-терс көрүнүштөр

¹ Шаханов М. Европадагы кыргыз Еверести. // Кыргыз Туусу, 2000. 14–17-апр.

түйшөлтөт. Айрыкча Мухтар Шахановдо адамкерчилик, руханият, жан байлыкты сактоо, коргоого болгон аракет өтө күчтүү. Акындын максаты поэзиянын күчү менен калктын улуттук аң-сезимине таасир берүү. Жан дүйнө байлыгын арттыруу, руханий аруулукка чакыруу, эл достугун, боордоштукту да-назалоо, адамдык таза сезимдердин бийиктигине умтулуу. Албетте акындын поэзиядагы үлүшү муну менен гана чектелбейт. Аны биз ишибизде көрсөткөн темалардын гана тегерегинде кароого болбойт. Анткени Мухтар Шахановдун чыгармачылыгы ар тараптуу жана көп кырдуу.

Биз акындын чыгармаларындгы «кыргыз» темасы аны иштөөдө акындын чоң чеберчилик көрсөткөндүгүн байкадык. Айрыкча акын кыргыз жүзүн ачып берүүдө, анын баардык дөөлөт-мурастары менен сыймыктарын таасирдүү чагылдырган. Акын кыргыз эли-жерин баяндоо менен эки эл ортосундагы боордоштук мамилелерди, ата-бабадан келе жаткан байланыштарды эскерүүсү, кийинки муундарга таалим-тарбия, өрнөк болуусу эл достугун арттыруудагы зор эмгеги катары баалануусу керек.

Соңку жылдардагы Мухтар Шахановдун улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматов менен болгон чыгармачылык байланыштарынын натыйжасын эки элдин адабий байланышынын «кылым кыйырындагы» улуу жетишкендиги деп белгилөөгө болот.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

Китептер:

1. *Айтматов Ч., Шаханов М.* Аскада калган аңчынын ыйы. (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001.
2. *Айтматов Ч.* Кассандра тамгасы. – Бишкек, 1999.
3. *Айтматов Ч.* Когда падают горы. (Вечная невеста) Санкт-Петербург, 2006.
4. *Акматалиев А.* Чынгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы. – Фрунзе, 1981.
5. *Акматалиев А.Ч.* Айтматов жана боордош элдер адабияты. – Фрунзе, 1988.
6. *Артыкбаев К.* Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе, 1982.
7. *Бапаев Х.* Кыргыз-казак, кыргыз-өзбек адабий байланыштары. – Фрунзе, 1975.
8. *Даутов К.* Адабий сын кантип жаралган? – Бишкек, 2002.
9. *Жумабаев М.* Шыгармалар. 3-т. – Алматы, 1995.
10. *Жеңижок.* Ырлар, айтыштар. – Бишкек, 2006.
11. *Кебекова. Б.* Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы. – Фрунзе, 1985.
12. *Кыраубаева А.* Традиции древнетюркской литературы в творчестве Ч.Айтматова. // Чингиз Айтматов и духовная культура. – Бишкек, 1999.
13. *Култаева Ү. Б.* Турмуш чындыгы жана көркөм образ. – Бишкек, 2002.
14. Кыргыздар. 6-том. // түз. Кенеш Жусупов, Каныбек Иманалиев. – Бишкек: Учкун, 2004.
15. *Мамытбекова Ч. З.* Тема репрессированных поколений в книге Ч. Айтматова, М. Шаханова «Плач охотника над пропастью». // Чингиз Айтматов и духовная культура. – Бишкек, 1999.
16. *Мылтыкбаев Р.* Из истории развитие дружбы киргизского и казахского народа в период строительства социализма. – Ф.: Кыргызстан, 1968.
17. *Мусинов А.О.* Казахско-киргизские литературные связи. – Алма-Ата: Гылым, 1974.

18. Сакен Өмүр. «Манас» эпосундагы эл достугу жөнүндө. // «Манас» эпосу жөнүндө. – Бишкек, 1994.

19. *Шаханов М., Отарбаев Р.* Манас: (Елдик пен ерлик эпосы). Алматы, 1995.

20. *Шаханов М.* Заблуждение Цивилизации. – Алматы: Жазушы, 2000.

21. *Шаханов М.* Космоформула карающей памяти. (Тайна, унесенная Чингисханом). – Алматы, 2001.

22. *Шаханов М.* Тилсиздендирүү анатомиясы. – Алматы: Рух-дария, 2006.

23. *Элкей Маргулан.* Шохан және «Манас». – Алматы, 1971.

24. *Эркебаев А.* Цивилизация көркөм сөз өнөрпөздөрүнүн көзү менен. // Аскада калган аңчынын ыйы. (Кылым кыйырындагы сыр ачуу). – Бишкек, 2001.

25. *Үкүбаева Л.* Чынгыз Айтматов: Эстетика жана улуттук негиз. – Бишкек, 2004.

26. *Тыныстанов К.* Касым ырларынын жыйнагы. – Бишкек, 2001.

27. *Жигитов С.* Тыныстановдун акындык өнөрү. // Ала-Тоо. 1988. № 10.

Газеталар:

28. Кыргызстан маданияты. 1986, 27-ноябрь.

29. Кыргызстан маданияты. 1989, 5-январь.

30. Кыргызстан маданияты. 1989, 5-октябрь.

31. Кыргызстан маданияты. 1989, 14-сентябрь.

32. Кыргызстан маданияты. 1989, 7-сентябрь.

33. Кыргызстан маданияты. 1989, 10-август.

34. Кыргызстан маданияты. 1995, 30-март.

35. Кыргызстан маданияты. 1996, 21-март.

36. Кыргыз Туусу. 1994, 7-февраль.

37. Кыргыз Туусу. 2002, 23-24-апрель.

38. Кыргыз Туусу. 2002, 28-30-май.

39. Кыргыз Туусу. 2002, 5-8-июль.

40. Кыргыз Туусу. 2000, 14-17-апрель

41. Наша газета. 1997, 24-октябрь.

М А З М У Н У

КЫРГЫЗ-КАЗАК АДАБИЙ БАЙЛАНЫШЫ	3
ЭГИЗ ЭЛДИН АКЫНЫ – МУХТАР ШАХАНОВ	40
АКЫНДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ	47
МУХТАР ШАХАНОВДУН ЫРЛАРЫНДА «КЫРГЫЗ» ЭТНОНИМИ	75
Ч. АЙТМАТОВ ЖАНА М. ШАХАНОВ «АСКАДА КАЛГАН АҢЧЫНЫН ЫЙЫ» (КЫЛЫМ КЫЙЫРЫНДАГЫ СЫР АЧУУ)	106

Илимий басылма

КЫРГЫЗ-КАЗАК АДАБИЙ БАЙЛАНЫШЫНЫН ЖАҢЫ ЭТАБЫ

(Ч.Айтматов жана М.Шаханов)

Текешова М.Б.

Корректорлору *З. Кулбаракова, Өмүралиева Ж.,
Турсуналиева А.*

Компьютердик калыпка салган *Шамеева А.*

Терүүгө 04.06.2016-ж. берилди.

Басууга 02.04.2017-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 84х108^{1/32}.

Көлөмү 8,75 б.т. Нускасы 200. Заказ № 1707.

